

а) Основне значіння конструкції з знахідним відмінком визначати предмет, об'єкт дії, переважно в напрямі зверху („на що“): *йти на гору, дивлюся на небо, летіти на море* і т. ін. У багатьох дієсловах така конструкція пізніша і хистка, себто змагається з іншими, напр.: *ждати, чекати, сподіватись на кого, що і кого, чого, вірити на кого* (інший відгінюк у *вірити кому*), *дивуватися на що* (і чому, з чого), *заслужити на що* (і чого), *учити на добре* (і чого доброго), *хворіти, недужати, заслабнути на що, роздивлятися на кого, що* (але хибна конструкція „роздивлятися кого, що“, що виникла під впливом *розглядати кого, що*), *бачити на власні очі* (і власними очима), *кричати на весь рот, грати на скрипку* (і на скрипці), *потрощити на гамуз, учитися на лікаря, поставити що на науку, зробити на знак пошани, виїхати на лови, гуляти на все село* і т. ін.

Уже на цих прикладах ми можемо відмітити, що додатковий іменник з прийменником *на* набуває значіння призначення, мети, надто ж це виступає при керівних іменниках: *відро на воду, мішок на просо, зерно на посів, худоба на заріз, шлях на Київ, пастка на лисиці, спеціаліст на внутрішні хвороби* тощо, напр.:

Та в пісні на всяку отруту є лік. (Л. Україн.)

А світ на ці плачі не має, браття, вух.

(М. Рильськ.)

З прикметниками (керівними) *на* зв'язує іменники обмеження: *гарний на вроду, кривий на ногу, сліпий на око, вірний на слово, сирій на масть, багатий на лати, ягоди, а також при таких прикметниках, як голінний на що* (і до чого), *жадібний, схожий на кого* тощо.

З іменниками часового значіння знахідного відмінку *на* визначає момент, чи взагалі обмежений протяг часу: *це трапилось на свято, на той час нікого не було* тощо, але часто теж з значінням призначення: *на весну приготувати, поїхати на літо* тощо. Прислівниковий характер і в таких словосполученнях, як *вода спала на аршин* і т. ін.

б) Первісне значіння місцевого відмінку додаткових іменників із *на* показувати місце, де відбувається дія (зверху), але потім розвинулися інші значіння, наприклад, на питання як? коли? тощо. Часто такі конструкції чергуються з іншими (з *в*, орудним відмінком тощо):

А в мене не те на думці. (Г. Барвін.)
 Чим вони не люди?... Усі їх на повазі мають.
 (М. Вовч.)

Йому й муха на заваді. (Нар. присл.)
 Далі мовиз на відході. (Л. Україн.)
 Я не маю в себе в хаті дівки на відданні.
 (Л. Україн.)

Придавлено його й примучено на тілі, ослаб-
 лено й скалічено на душі. (П. Куліш)

Усе пішло на порядках, як і було. (Гр. Кв.-Осн.)
 Вона зібралась на силі. (Л. Україн.)

13. над (наді, надо) — з знахідним та орудним відмінками на означення вищого становища дії (зверху чого), потім становища збоку: літати над лісом, жити над Дніпром тощо, далі й такі, як працювати над чим тощо.

Конструкція з знахідним відмінком звичайна в багатьох виразах, де треба віддати тям „поверх чого“, далі „більше чого“, „краще, ніж що“, напр., при другому ступені прикметників: більший над усіх, над його розумнішого немає... (див. від), а далі такі, як:

Люблю її, як сам себе — над срібло, над
 злото. (Нар. пісня)

На те він і пан сотник, що розумніший над
 нас з тобою. (Гр. Кв.-Осн.)

Я принесла грошей додому над сотню.
 (Г. Барвін.)

Не знайдеш річки над Дніпро. (П. Куліш)

Не буде вже над мою першу милу. (М. Вовч.)

14. об (о) — мало тепер вживаний прийменник і здебільшого з досить обмеженим застосуванням.

а) З місцевим відмінком на означення часу (приблизно): об обідній порі, об весні, об сій порі, о півдні, о п'ятій годині, о дванадцятій годині і т. ін., при тім із о виключно в літературній мові (порівн. приросток о, об — § 102). Ще вужче (як західноукраїнський провінціалізм) вживається знахідний відмінок: о сю пору, о той час, наблизитися о межі.

б) При дієсловах із таким значінням, як ударити(сь), бити(сь), стукнути(сь), розбити(сь), обперти(сь) на означення об'єкта дій:

Ой піду я утоплюся

Чи об камінь розіб'юся. (Нар. пісня)

О мур старою головою ударила і трупом
 пала. (Т. Шевч.)

А він задом так і генеться об підлогу.

(О. Сторож.)

Конструкція з *о* в цих випадках теж у народній мові не вживана.

в) При дієсловах типу *говорити, журитися, турбуватися, знати* тощо (див. за) зрідка вживається конструкція з *о*, об замість звичайних конструкцій з *про, за*. Такі конструкції з *о, об* і в народній мові трапляються здебільшого лише в старіших творах народньої творчості, а не в живій розмові, тим більше значіння яскравих стилістичних архаїзмів вони мають у літературній мові:

Не турбуйся, моя дівчино, о своїй пригоді.

(Нар. пісня)

А об моїй ти пригоді нічого не знаєш.

(Нар. пісня)

Дід о хлібі, а баба о хвіляках. (Нар. присл.)

І хоч би на сміх де могила

О давнім давні говорила. (Т. Шевч.)

І благав би я о смерті...

Так ти і Україна,

І Дніпро крутоберегий,

І надія, брате,

Не даєте мені бога

О смерті благи! (Т. Шевч.)

15. *перед* (*переді, передо*) — з знахідним та орудним відмінками на означення місця руху чи становища з чоловічої сторони когось, чи чогось. Щодо відмінності значінь конструкцій із знахідним та орудним відмінками, то вона більш-менш відповідна до таких же конструкцій із *між* (див. 11):

Швиденько зібралась Векла, узяла паляничку, звичайно, як перед головою йти. (Гр. Кв.-Осн.)

Своїх колін ні перед яким князем не гнули ми.

(Б. Грінч.)

Проте з знахідним *перед* може визначати ще й час — до (мене), раніш (ніж я):

Будеш ти хміль уживати,

Будеш ти перед мене, старого, по долині Черкені

Козацьку голову покладати. (Нар. пісня)

А також з орудним:

Пару років перед ти м. (Ів. Франко)

16. *під* (*піді, підо*) — так само, як і *перед*, з знахідним та орудним відмінками на означення руху чи становища з нижньої сторони, а далі й близько когось чи чогось і так само щодо відмінності основного значіння (див. *перед*): *під дерево підкопатися, під деревом лежати, під Києвом жити* і т. ін., а потім і в переносному значінні (порівн. *над*):

Буде добре запорожцям і під турком жити.
(Нар. пісня)

Було під робочу пору. (Г. Барв.)
Під ногу грати. (Нар. прик.). *Бути під чаркою, під п'яну руч зробити, бути під орудою, під керівництвом, під редакцією тощо* (порівн. *за*).

17. *після* — з родовим відмінком на означення супротивного стосунку часового значіння *перед* (див. 15): *після праці піти, після того, і після нас будуть люди* і т. ін. — порівн. *по*:

Мабуть чи не підо впливом прислівника *опісля* деякі письменники вживають і *після* в прислівниковому значінні, напр. *Хай розкажу після.* (С. Васильч.). *Про це після.* (М. Рильск.). Та чи не слід би цього уникати?

18. *по* — це один із найширше вживаних прийменників із різноманітним значінням і аж з трьома відмінками: давальним, знахідним і місцевим.

Деякі конструкції з *по* досить сталі як щодо значіння, так і обширу вживання, але чимало є й хистких і непевних. Колишні конструкції з давальним відмінком майже всі попереходили до конструкції з місцевим, і таким чином ці останні особливо обтяжені значіннями.

а) З знахідним відмінком *по* вживається майже тільки на означення двох тям — мети граматичної дії та межі її. При двесловах із значінням руху до певної мети та таких, як *послати*, іменниковий додаток мети звичайно і в'яжеться прийменником *по*: *іти по хліб, поїхати по сіно, послати по рибу, по сіль, по крам* і т. ін.:

Чи не вийде стара мати по холодну воду?
(Нар. пісня)

Вернувся по той чобіт. (Нар. опов.)
До кого ж мені тут по роботу вдатись?
(Г. Барв.)

Див. іще *за в*).

Крім того конструкція з *по* ще визначає тям на питання *поки? наскільки?* напр.: *стояв у воді по шию,*

волосся по плечі, пшениця по поле і т. ін та в таких, як по цей бік, по той бік тощо.

б) Дуже поширені конетрукції з місцевим відмінком після *по* досить різнозначні.

Поперше на означення місця в широкому значінні, напр., *ударити по голові, ходити по полю, лазити по деревах і т. ін.* Такі конетрукції часто набирають відтінків розділовости, на подоби розділовости в дієсловах (див. § 86), отже природно вяжуться з такими додатковим словами, як „скрізь“:

Чувати було по людях, що вони живуть собі, як риба з водою. (Г. Барв.)

По степах та хуторах. (Д. Марк.)

Розбрелись конфедерати

По Польщі, Волині,

По Литві, по Молдаванах

І по Україні. (Г. Шевч.)

Порівн. іше § 168.

Щодо такого значіння *по* в конетрукціях із іменниками часового значіння, то вони в народній мові зрідка трапляються, напр.:

Ой журавко, журавко,

Чого кричиш по ранках? (Нар. пісня)

Але літературна мова в таких випадках звичайно використовує конетрукції з орудним без прийменника тощо.

Подруге на означення підстав таких явищ, як *пізнати, побачити, вгадати, помітити*:

Видно пана по халлявах. (Нар. присл.)

Я по очах бачу, що він соромиться. (Л. Україн.)

Вгадує було пору по проходах. (А. Свидн.)

По твоїх словах мене в Римі викрито.

(Л. Україн.)

Хіба ж ти не помітив по їй, що вона й здавна навіжена? (М. Вовч.)

Далі розвиваються й такі значіння (прислівникові), як напр.:

По Савці й свитка. (Нар. присл.)

По своєму ліжку простягай ніжку. (Ак. слов.)

Як по правді вам сказать. (Т. Шевч.)

Дід Маркіян кохав сад по книжках, і немає ні в кого зате на селі кращих сортів груш. (С. Васильч.)

По верхах з книжок читає. (П. Куліш)

І все то те — по добрій волі,

По волі розуму горить. (Т. Шевч.)

Працюємо... не тільки по неволі, а й з охоти.

(Л. Україн.)

Ми всі прийшли сюди тільки своєю волею, по своїй охоті. (Ю. Яновський)

Нам, слов'янкам, вони не по темпераменту.

(Л. Україн.)

Аристократ по душі. (О Кобил.)

Драли тіло по кусочку,

Пускали на воду. (Нар. пісня)

Як уже й з прикладів бачити можна, такі конструкції часто чергуються з іншими, як от напр., з до („не до темпераменту“), з, за, орудним відмінком („аристократ душею“) тощо.

Потрете на означення часових значінь, головним чином наслідкового характеру („після чого“). А з таких значінь знов розвиваються інші („нема“, „не буде“). Приклади:

Мудрий лях по шкоді. (Нар. присл.)

Дзигар... кида в вічність таємную, хвиля по хвилі, доби, дні. (Л. Україн.)

Аж по році весною... я знов побачився з Лимбахом. (Ів. Франко)

Ого, вже тепер буде по нім. (Нар. опов.)

Пішов дощ, та вже й по жаттю. (Нар. опов.)

Останні значіння (буде по кім, себо „його не буде“, вже й по жаттю, себо „скінчилось жаття“, здається, тільки місцевого, західньоукраїнського поширення, інші (по обіді, по праці, по трьох днях...) в літературній мові звичайні.

Нарешті з деякими дієсловами та віддієслівними іменниками конструкція з по вживається як синтаксичний архаїзм. Поруч звичайніших конструкцій із прийменником за при дієсловах *плакати, тужити, сумувати, убиватися* тощо бувають і конструкції з по:

Чорнявая коханая

По милому вбивається. (Слов. Грінч.)

Ой чи тужить моя мила по мені? (Нар. пісня)

Хіба хмаронька заплаче

Доцем по мені. (С. Рудан.)

Чи мені по тобі

Сумом сумувати? (П. Куліш)

Але при дієслові *дзвонити*, *задзвонити* тільки така конструкція й буває:

*І задзвонили вранці-рано
По генераловій душі.* (Т. Шевч.)

в) Конструкції з давальним відмінком зберігаються в кількох випадках:

Поперше в чисто прислівникових словах типу *помоєму, по-вашому, по-німецькому, по-дурному, по-модському* тощо, а подруге в іменникових конструкціях на означення розподіловості щодо предметів чинності дієслова. Це такі конструкції, як

В обох їх було по Шевченковому „Кобзарю“.
(Б. Грінч.)
Кликни й по чабану до нас із стада. (П. Куліш)

Проте останні конструкції хоч нібито й іменникові (*по чабану...*), та насправді вони вже гублять зв'язок із відмінними словами і наближаються до прислівникових. Це видно з того, що коли замість іменників після прийменника *по* вставити числівникові сполучення, то вони вже будуть не в формі давального, а знахідного: *дав по п'ять карбованців, по сім яблук* і т. ін. (але *по тисячі, по десяти...*)

Сполучення з формами давальних відмінків іменників із *по* взагалі в українській мові майже вивелися зовсім, і такі конструкції, як

Се не по їх нутру і розуму царі. (П. Куліш)

вже застарілі.

Щодо конструкції з родовим відмінком: *по його, по її, по їх* (*не по його вийшло* і т. ін.), то вони, мабуть, з'явилися з складніших конструкцій як *по його бажанню*, або що (через випад іменника). На це вказує і зовсім незвичайний при *по* родовий відмінок, і відсутність *н* в займенниках, і нарешті наголос (*по його* — див. § 66):

Роблять по його (Гр. Кв.-Осн.)

19. *при* — з місцевим відмінком на означення становища чи дії поблизу кого, чого, коло кого, чого: *при мені було, при дорозі рости, діти при матері* і т. ін., але з цього основного значіння виникають дещо інші, як от:

Був собі чоловік середніх літ при здоров'ю.
(Г. Барвін.)

Держать коня при всьому наряді. (Нар. пісня)

День при дні робимо. (М. Вовч.)

Як живе чоловік при вбозтві, то й хороший зробиться поганий. (Нар. опов.)

При згоді були люди. (Нар. опов.)

Але ця конструкція не поширюється на часові значіння — див. за а).

20. *хто* — дуже поширений прийменник при дієсловах типу *казати, оповідати, знати, питати, писати, чи-*

тати, турбуватися, обати, забувати і т. ін. та віддієслівних іменниках: про кого казати, оповідання про чужі краї... (порівн. за, об).

Крім того про вживається ще в значінні близьким до на, для: взяти про всяк випадок, хліб про запас, мати про чорний день, одяга про свято, зробити про людське око, арія про баса тощо. Вираз про мені близько-значний до як на мене: Про мене хоч вовк траву їж. (Нар. присл.)

21. *проти* — на означення дій або становища перед кимсь, чимсь. Отже значіння *проти* ніби те саме, що й *перед*. Але насправді *перед* визначає тільки пасивний стосунок до когось, чогось, а *проти* дуже активний стосунок, порівн. *перед революцією і проти революції, перед кого стати і проти кого стати* тощо.

Значіння конструкцій *проти* + родовий іменника з значіння „назустріч кому, чому“ стається значінням „відповідне до кого, чого“, „рівняючи до кого, чого“:

Проти всіх людей земля не вродить (Нар.)

Проти нас трьох нема в світі дужчого. (Нар.)

Денис... був собою красивий, моторний, проти всякого звичайний. (Гр. Кв.-Осн.)

22. *ради* — з родовим відмінком на означення приблизно того ж, що визначає й *для*. *Ради* це єдиний прийменник, що може стояти не тільки перед іменником, а й по ньому:

А ну, заспіваєм

Проби ради. (Т. Шевч.)

23. *серед* — з родовим відмінком на означення місця руху чи становища у межах тієї тямі, що означається іменником: *серед степу, серед моря, серед усіх...*

24. *у (в, ві, ув, уві)* — дуже часто вживаний прийменник з родовим, знахідним і місцевим відмінками з різноманітним значінням.

а) з родовим відмінком після *у (в)* конструкції звичайні на означення приналежності, тим то вони бувають щонайбільше тоді, коли іменниковий додаток визначає живу істоту: *у мене, у дівчини, у зайця, в овечки, у лелек, у птахів...* Але такі конструкції далеко менше властиві тоді, коли іменник визначає річ (напр., *у моря, в осоки...*). Коли ж такі конструкції і бувають при іменниках, що визначають речі, то тільки в тих випадках, як їх форми родового відмінку не показують на частинність, подільність, себто збірність значіння

того іменника. Отже звичайно не бувають сполучення „у грому“, „у всесвіту“, „у пролетаріату“ тощо. А коли й бувають сполучення таких слів із прийменником *у*, то з закінченням *-а*, *-я* („у пролетаріята“...), що вже надає їм значіння не збірних назов, а ніби предметних, наче індивідуалізуючи їх, напр.: *А у вітра й досі в грудях і любов і муки.* (О. Олесь)

Порівн. §§ 162, 38.

Щождо місцевого значіння (де?) конструкцій із *у* + родовий відмінок, то вони сьогочасній українській мові не властиві зовсім, і такі речення, як „У ніг його знамена“ (Л. Україн.), „Товпляться у порога“ (П. Куліш), слід визнати непоправними, власне зовсім уже застарілими.

Про стосунки конструкцій із *у* + родовий приналежності до конструкцій із давальним — див. § 163.

б) Знахідний відмінок після *у* насамперед визначає об'єкт дії, а саме, що вона направлена на осередні частини того предмета: *увійшов у хату, улучив у галю, поїхав у місто...*

При багатьох дієсловах і в інших словосполученнях додатки іменникові після *у* мають різні інші, надто прислівникові (як?) значіння: *удатися в батька, перейти річку в брід, вдаватися в тугу, порубати в пені, вирости колос у колос* і т. ін., також на означення часу (коли?): *у п'ятницю трапитися* тощо.

в) Найширше вживані конструкції з місцевим відмінком після *у* на означення місця дії чи становища в осередній частині того, що названо іменником: *сидіти в хаті, бути в лісі* і т. ін., а як таке відбувається часто не в середині чогось, а на поверхні, то й конструкція з *у* чергується з іншими, надто з *на*: *у полі — на полі, у базарі — на базарі* тощо.

Конструкції з місцевим відмінком після *у* вживаються і з різними іншими, переважно прислівниковими, значіннями, маючи нахил у літературній мові дуже поширюватися. Іноді, звичайно, такі конструкції бувають несталі. Ось кілька прикладів:

Ми з чоловіком у правді жили. (Г. Барвін.)

Зоставсь ув убогстві. (П. Куліш)

У подарунку відіслати. (Нар. пісня)

Клянусь тобі у тім. (Л. Україн.)

Ти в потребі можеш те саме виявити про мене.

(Л. Україн.)

Пишучи у Києві в таким гарячим тоні, я виявлював себе аж надто виразно. П. (Куліш)

25. *Через* — з знахідним відмінком із різними значіннями:

а) Щодо просторових відносин, то *через* вказує на рух уперек чогось серединою чи зверху: *йти через ліс, перескочити через тин* тощо.

б) З просторового значіння виникло й часове значіння: *говорити через усю дорогу* (себто „протягом усієї дороги“), *голодувати через усю зиму, тяглося через (увесь) місяць* і т. ін. Але конструкція *через* визначає ще й іншу часову тям, а саме „після якого часу“:

Через три дні знайшли його. (Сл. Грінч.)

Отже це рівнобіжна конструкція щодо значіння з такими, як *по трьох днях, за три дні* [див. по б), за б)].

в) Досить поширені конструкції з *через* на означення причини, засобу, посередництва, як *почути через людей* тощо, або от:

Через неї мій вік молодий пропадає. (М. Вовч.)
Та чи мало у людей через що зветься „любов“?
В них любов і через карії очі, через довгу косу,
через рум'яні щокки, через гарну плахту, че-
рез вишивані рукава, через танці, через про-
ворство. (Гр. Кв.-Осн.)

Порівн. з, того, тим, тому.

З основних значінь *через* розвинулися й прислівникові значіння, як от *через лад брехати, через край напиться, через силу прийти* і т. ін.

Складні прийменники.

Значіння їх і вживання § 171. Як і складні приростки в дієсловах (див. § 86), дуже поширені в українській мові складні прийменники, тільки ці останні далеко різноманітніші проти складних приростків. Та не всі складні прийменники творять зовсім нові прийменники, здебільшого вони заховують основне значіння другої частини прийменника, але, звичайно, і в цих випадках складний прийменник віддає дещо інше, ніж відповідний простий. Взагалі складні прийменники надають стосункам значіння ніби більшої виразности, конкретности. Перша частина складного прийменника ніби підкреслює, оживляє значіння другої. Так, напр., *ішов під гаєм* блідіше супроти *ішов попід гаєм, над морем туман* не так мальовничо, як *понад морем туман*. Другі з цих словосполу-

чень ніби близькі до таких, як *ішов під самим гаем, над морем скрізь туман* чи що. Отже головне значіння їх підсильне. Проте, як зауважено, декотрі складні прийменники мають самостійне значіння.

Подаємо складні прийменники в алфаветній послідовності, спиняючись докладніше лише на тих, що мають якісь особливості в значінні чи вживанні, і тільки посилюючись на відомі вже при інших.

1. *задля* — для: *Виросте на йому щаслива доля задля людей.* (О. Сторож.)
2. *запро* — це *за + про*: *Тоді ще острах був між панами запро тому мазурську різанину.* (Ів. Франко)

Просив, щоб я її випустив.

— *А то запро що?*

— *Або я знаю?* (Ів. Франко)

Це прийменник місцевого, західньоукраїнського походження. Поширення в літературній мові не має.

3. *заради* — ради: *Треба маритися заради дітей.* (Г. Барвін.)
4. *зачерез* — через (рідко): *зачерез мене сталося.*
5. *з-за (із-за)* — з новим супроти складників значінням, бо в ньому ніби злилися значіння з *і за*: *виходити з-за лісу* і т. ін.
6. *з-між (з-межи)* — теж ніби нове середнє супроти значіння з *і між*: *І викинуть з-між себе його люди.* (П. Куліш)
7. *з-на* — це льокального походження складний прийменник, вживаний у А. Свидницького: *Так з-на гони від них. На глухій стіні килим висить, і на килимі колодка з-на н'ядь довжини.* Порівн. „з гони від них“ і „на гони від них“. З таких констукцій і значінь і вийшло *з-на*.
8. *з-над* — такого ж творення, як *з-між* тощо: *з-над Дніпра, з-над Дністра* і т. ін.
9. *з-перед* — див. *з-між*: *з-перед моїх очей утік.*
10. *з-під* — див. попер.: *З-під ринви та на дощ.* (Нар. присл.)
11. *з-по* такого ж походження, як *з-на*: *Разів з-по десять перехристився...* (А. Свидн.)
12. *з-поміж* — див. *з-між*.
13. *з-поперед* — див. *з-перед*.
14. *з-посеред* — див. *з-між*: *один з-посеред усіх.*
15. *з-понад* — див. *з-між*: *з-понад землі виступає.*
16. *з-проміж* — див. *з-між*.
17. *насеред* — *серед*: *насеред села.*
18. *осередь* — *серед*: *Та ви такої риби осередь літа не купите.* (Сл. Грінч.). Цей складний прийменник, здається, діалектичного походження.

19. *побіля* — *біля*: *пробігло побіля воріт.*
20. *повз* — *проз*, *побіля*, *попри* з знахідним відмінком: *пройти повз двір, проскочити повз вікно.*
21. *поміж* — *між*: *Поміж тими крутими горами сходила соря.* (Нар. пісня)
Також і *поміж* що.
22. *понад* — *над*: *Пливе понад берегом.* (Нар.)
23. *поперед* — *перед*: *Поперед себе та вражих ляхів облавою пруть.* (Нар. пісня) *Безлюдная доріженька поперед мною.* (М. Вовч.)
24. *попід* — *під*: *Попід очі смуги.* (А. Свидн.). *Попід горою, попід зеленою козаки ідуть.* (Нар. пісня)
25. *попри* — *при*, *коло*, *повз*, але з знахідним відмінком: *Іду попри корчму, коли щось співає.* (Нар.) У літературній мові трапляється і з родовим: *Це ж крайня ганьба... жити попри льоканди.* (Л. Україн.)
Та цей складний приєдник місцевого, західноукраїнського походження і великого поширення в літературній мові не має.
26. *попроти* — *против*: *Ще, каже, попроти себе не вишукав.* (О. Федьк.)
27. *посеред* — *серед*: *посеред хати.*
28. *почерез* — *через* з тими самими значіннями, що й цей останній, але місцевого, західноукраїнського походження: *пішов почерез гору, почерез нього сталося, робить почерез цілий рік.*
29. *проз* — *повз* і *через*: *ітимеш проз його, процідила проз сито.* У літературній мові вживається не густо.
30. *проміж* — *промежи* — *між*, *поміж*, *з-проміж*, але з трьома відмінками — родов., знах. і орудн.: *проміж людей, проміж люди, проміж людьми.* *Йому пробігла собака проміж ногами.* (Нар.) *Утікала Бондарівна промежи домами.* (Нар. пісня)
31. *супроти* — *проти*: *супроти його.*

Вивідні приєдники.

§ 172. Нарешті є ще й такі приєдники, що походять із інших слів, звичайних членів речення. Здебільшого такі приєдники це ті ж таки слова, тільки вжиті в ролі приєдників, себто коли вони вже не виходять у речення як самостійні члени його, а лише зв'язують інші члени (звичайно, й згубивши самостійний свій наголос при цьому). Щонайбільше такі приєдники бувають із прислівників. У § 141 наведені зразки таких взагалі двозначних слів у реченнях, коли вони бувають то як прислівники, то як приєдники; то

Значіння їх
і вживання

як іменники, то як прийменники. Усі такі прийменники вимагають по собі родового відмінку. Наведемо такі прийменники (але не всі):

1. *близько* — *біля*, *коло*: *Іван Луговський близько лягів... живе.* (Нар. дума). *Пройшов близько п'яти верстов.* (Ак. сл.)
2. *верх* — *над*: *верх дерева.*
3. *довкола* — див. § 141.
4. *довкруги* — *навкруги*, *коло*: *довкруги міста.*
5. *замість* (*замісто*, *місто*) — тільки як прийменник (*замість*, *замісто*): *замість мене, замісто того, місто нас.*
6. *зверх* — *над*, *поверх*, *верх*: *Один зверх одного.* (Нар. каз.)
7. *кінець*, *кінці* — *край*, *на кінці*, *з краю*: *Сидить батько кінець стола* (Т. Шевч.). *Кінці греблі шумлять верби.* (Нар. пісня)
8. *коло* — *біля*, *круг*: *коло серця, коло річки, коло броду.* У літературній мові вживається і на означення близькості:

Коло осіннього Миколи...

Ішли цигани. (Т. Шевч.)

Я від тебе старший...

— Либонь настільки, як старшою була твоя Хатіджа від тебе?

— Так, щось коло того, певне. (Л. Україн.)

9. *край* — див. § 141.
10. *круг* (*округ*) — *кругом*, *навколо*: *На ріках круг Вавилонча... сиділи ми.* (Т. Шевч.). *Обійде округ хати.* (Нар.). У народній мові ще й *круга*: *піти круга світа.* Порівн. іменник: *кру́г прядива.*
11. *навпак(и)* — *проти*, *напроти*: *Покотила паляницю навпак сонця.* (Гр. Кв.-Осн.)
12. *навпроти* (*напроти*) — *проти*: *навпроти нього, навпроти ночі.* Порівн. прислівник: *їхати навпроти.*
13. *назад* — *позід*, *за*: *сидить назад мене.*
14. *наперед* — *поперед*: *наперед усіх.* Порівн. прислівник: *іди наперёд.*
15. *нарізно* — звичайно тільки прислівник, але іноді й прийменник: *Стояв він нарізно всіх.* (П. Мирний)
16. *недалеко* — *близько*: *Там недалеко неї... арфа еольська.* (О. Кобил.) *Який то бір недалеко вас?* (М. Вовч.). Звичайно *недалеко* прислівник.
17. *опріч* (*опріче*, *опроче*) — *крім*: *опріч неї були ще й інші.* Також у значінні поза, „окремо від“: *Опріч людей собі ходили.* (Г. Греб.)

18. *перше* — звичайно як прислівник і тільки зрідка як прийменник у значінні *раніше, перед, поперед*:

Турбувався тільки про одне: коли б перше Чіпки побачитись з Петром. (П. Мирний)

19. *побіч, поверх, позад, попліч, поруч, поряд* — *коло, біля: побіч мене, поверх води, поверх сотні, позад себе, попліч його, поруч них, поряд вас.* Порівн.: *побіч сидіти. Пливе позад завзятий Гамалія.* (Т. Шевч.)

20. *потім* — *після, по*, але тільки в сполученні *потім того: потім того й ми прийшли.* Звичайно ж як прислівник: *нехай потім прийде і т. ін., а також у значінні „погодів“: Я горілки не п'ю, а чарівної і потім.* (Ів. Котляр.)

21. *просто* — *проти, навпроти: просто хати.* Порівн. *іду просто, сказати просто.*

22. *уздовж, уподовж, уперек* — то як прийменники, то як прислівники: *Походжає вздовж байдака...* (Т. Шевч.), *уподовж полу, уперек лави.* Порівн.: *іде вздовж вулицею.*

23. *уперед* — *поперед, наперед: Дванадцять пар пушок уперед себе сдіслав.* (Нар. дума) Порівн.: *Ні взад, ні вперёд.* (Нар.)

Нарешті бувають словосполучення з подвійними прийменниками: *Орудували самохіть усіма землями між чотирма морями в Європі і до кінця Камчатки в Азії.* (П. Куліш)

По край вулиць поспішали заспані дівчата. (Т. Шевч.) Порівн. *іще до схід сонця, поруч із цим, неподалеці в лісу, потай від матері, разом із усіма, суспіль із усіма тощо.*

Додаток прислівниковий.

§ 173. Принагідно вже казано, що саме значіння прислівника в'яже його понад усім із дієсловом. Прислівник це насамперед придієлівний додаток. Коли роля дієслова, як присудка, виявляти активну ознаку підмета, то роля прислівника вказувати на якусь ознаку дієслова. А відповідно до того, що хоч особове дієслово й буває присудком найзвичайніше, та все ж не виключно, бо його можуть заступати й присудкові додатки, як прикметник, прислівник, іменик, так само й прислівниковий додаток може бути не тільки при дієслові, а й при прикметнику та прислівнику (далеко рідше і то тільки щодо деяких прислівників) і навіть при імениках (винятково, дуже рідко). Не маючи якихось формальних засобів зв'язку з керівним словом і визначаючи його (зв'язок) тільки своїм змістом, прислівниковий дода-

то́к більше супроти інших частин речення намагається посі́дати в реченні ста́ле місце, принаймні щодо близькості до керівного слова, надто ж коли своїм значінням прислівниковий додаток може в'язатися з кількома словами в реченні.

Взагалі прислівникові додатки дуже поширені в мові, і їх може бути по декілька навіть поряд, як от *Я сказала, що справді трохи незграбно пошито.* (Л. Україн.) *Потім зразу немов хто грізною крицею торкнувся до заснулого серця.* (С. Васильч.)

От декілька прикладів на вживання прислівників не при дієслові:

Висіли на шовковинках голуби, зроблені те ж із шпалерів. (Гр. Кв.-Осн.)

Коли поставити підкресленого прислівника перед дієприкметником зроблені, ми зараз же змінимо зміст речення, бо тоді *теж* залежатиме від дієприкметника, а в наведеній фразі воно стосується до *шпалерів*.

Вони вже тепер клопочуться більше для конкуренції перед ротним. (В. Виннич.)

У „більше клопочуться“ буде інший зміст.

І чую — одживають десь у грудях свіжі струмочки. (С. Васильч.)

*Та світи ж ти їм дорогу,
Ясен місяць угорі.* (П. Тич.)

Прислівник *угорі* зв'язаний із *місяць*, а не *світи*.

З іменниками прислівники в'яжуться найбільше тоді, коли ті іменники походять із дієслів, отже зберігаючи дієслівні конструкції:

Один із них — трохи жартівник. (З перекл.)
Граф Адольф уже не має ніжно-хижим рухом руки, ласуючи з от-от-от перемоги. (В. Виннич.)

Незвичайна конструкція *от-от-от перемоги* могла з'явитися з *от-от-от переможє* тощо.

Але прислівники міри якості досить звичайні при прикметниках якісного значіння, як от *дуже, трохи, надзвичайно, страшенно, мало, вельми* тощо в парах *дуже великий, надзвичайно дорогий* тощо. А такі прислівники, як *ще, вже*, в'яжуться з усіма членами речення і звичайно стоять перед керівним словом безпосередньо.

Із попереднього ми знаємо, що і прислівники як розряд слів, і прислівникові конструкції не завжди гостро відме-

жовані від інших мовних груп. У § 92 ми бачили, напр., що є чимало випадків у мові, коли ми не можемо сказати, що перед нами — іменник із прийменником чи прислівник. До того ще можна додати, що не завжди ми можемо й визначити, що перед нами — додаток іменниковий без прийменника чи прислівник. Так, *ранком* само по собі може бути і тим і тим як до контексту, іноді явно додаток іменниковий, іноді явно додаток прислівниковий, іноді ж з однаковими підставами його можна віднести і до першого і до другого. Знаючи твердо способи парування слів у реченні, характерні ознаки згоди, підрядності й прилягання, нам, певна річ, легше й виявити, до чого саме належить слово. Коли, напр., з словом *ранком* в'яжеться прикметниковий додаток, не може бути жадного сумніву, що перед нами додаток іменниковий, бо ж прикметникові додатки можуть бути при іменниках. Знов же не може бути сумніву щодо належності, напр., *миттю* в реченні *вони миттю прибігли*, оскільки зовсім неможливий прикметниковий додаток до слова *миттю*, хоч уже тільки як додатковий іменник ми повинні розглядати *в ту мить, в одну мить* тощо. Але у нас нема твердих підстав мати за прислівниковий додаток *ранком* у *я б чив його сьогодні ранком*, бо ж можна сказати й *раннім ранком*. А вже цілком двозначне речення *я невдоволений ранком*. Адже його можна розуміти і так, що *ранком* додаток іменниковий, себто як „невдоволений братом“, „невдоволений нічим“, „невдоволений тим ранком“ і т. ін., і так, що *ранком* прислівниковий додаток (коли?). Місце, як знаємо, хоч і має деяке значіння в структурі речення, але в даному разі справи не може вирішити, бо повної сталості місця за членами речення в українській мові немає.

У § 153, між іншим, були наведені зразки складних підметів, що подекуди схожі вже на прислівники, про що там і зауважувалося. Та такі прислівникові словосполучення ще виразніші щодо своєї ролі в реченні (як додатків прислівникових) у деяких інших випадках. Взагалі можна говорити про складні прислівники, як говорилося вже про складні інші члени простого речення.

В такі складні прислівники увіходять слово в формі назовного відмінку. З нижче поданих прикладів видно, що це справді такі словосполучення, які в певних умовах у реченні легко переходять від ролі підмета до ролі додатка прислівникового і навпаки, надто ж коли їх зіставити з прикладами в § 153.

Приклади:

Вони одна одну так люблять... оповідають одна одній. (Б. Грінч.)

Вони подали одне одному руку. (Б. Грінч.)
Дві хаті стояли одна від одної далеченько.

(Б. Грінч.)

Нас (дідусь) розсилав... на дванадцять верстов
сестра од сестри. (Нар. каз.)

Так поставте кобили одна від другої осібно
на дворі. (Нар. каз.)

Можна в гості ходити одне до одного.

(В. Виннич.)

В інтересах обох країн — бути в добрих відно-
синах одна з одною. (З часоп.)

Скільки нісенітниць нализав ти одна на одну,
Санчо — відповів Дон-Кіхот. (З перекл.)

Він забере його з собою і сплатить усе копійка
в копійку. (З перекл.)

Дві тополі... одна одну хилить. (Т. Шевч.)

Звелів їх садовити купа коло купи. (Сл. Грінч.)

Шикують злидні нас

Юнак до юнака (В. Сосюра).

Коли придивитися до наведених прикладів, то ми побачимо цікаву своєрідність у підкреслених словосполученнях. Що вони не підмети — це очевидно. Роля їх у реченнях прислівникова, принаймні в більшості наведених прикладів підкреслені словосполучення в цілому стосуються до дієслова і відповідають на питання як? Але це зовсім особливі словосполучення, бо в них є, як бачимо, й те, що властиве тільки підметові (назовний відмінок), а крім того є й таке, що ніби споріднює їх із додатками прикметниковими. А саме, звернувши увагу на ті підкреслені словосполучення, що в них є форми згоди, ми побачимо, що в них рід залежить від іменників, як і в усіх прикметникових додатках. Напр., нам зрозуміло, що в третьому прикладі *одна від одної* тільки через те, що в ньому є *дві хаті*, що коли б замість останнього було *два стовпи*, то краще й складний прислівник був би інший, бо можна тільки сказати

Два стовпи стояли один від одного далеченько.

Так само і в сьомому прикладі тому тільки *одна з одною*, що це стосується до *країн* (жіночого роду), а будь-не *країн*, а, напр., *народів*, як зараз же треба змінити й *одна з одною* на *один з одним*. А в тих прикладах, де підкреслені словосполучення стосуються до займенників без родових закінчень (напр., першому й другому), або до іменників невідомого роду за відсутністю їх у реченні, як у шостому, ми або вже знаємо з самого підкресленого

словосполучення, до якого роду стосується воно, або ж маємо форми ніякого роду як форми спільні в певних випадках для всіх родів. Справді бо, кожен розуміє, що коли кажуть

Вони одна одну так люблять..., оповідають одна одній,

то кажуть про істот жіночої статі, отже *вони* це множина до *вона* (а не *він, воно*). Так само в останньому прикладі вже саме словосполучення *юнак до юнака* (чоловічого роду) визначає рід *нас*, бо так може сказати, очевидно, тільки людина чоловічої статі. Щождо таких випадків, як у другому прикладі, то хоч формально нібито й тут рід визначений (ніякий), та справа в тім, що в українській мові ніякий рід може визначати й спільний рід (порівн. *кожне мусить працювати* і т. ін.), отож і в цьому випадку є згода тільки особливого характеру.

Таким чином, як бачимо, у тих словосполученнях, що ми їх умовно називаємо складними прислівниками, є елемент згоди. Згоджуються вони, коли що в них прикметникове слово (*один*), або з іменником підмета (напр., у першому прикладі), або з іменником додатковим (напр., у п'ятому прикладі). Як раз у перших випадках складні прислівники й обертаються в складні підмети дуже легко: досить усунути в них підмет однослівний, і його місце займе узгоджене з ним словосполучення. Звичайно, і навпаки: досить, напр., у зразках § 153 поставити ті іменники, що до них стосуються підкреслені словосполучення з узгодженим словом, щоб ці останні сталися складними прислівниками. В останньому, напр., там реченні *кожна кожній не хоче й на крихту вступитись* підкреслене словосполучення буде вже прислівниковим словосполученням, коли ми додамо *вони*. Але такі зміни не можливі тоді, як у складний підмет увійдуть іменники, себто самостійні слова, як у прикладах, напр., перших двох із того ж таки §.

Варт іще відзначити, що складний прислівниковий додаток тягнеться до кінця речення, складний підмет до початку.

Не раз уже підкреслювано, що прикметники в'яжуться з іменниками, визначаючи їх прикмети, незалежно від того, чи то будуть вони прикметниковими додатками, чи додатками присудковими. Прислівник же, не маючи зв'язків з іменниками, тягнеться до дієслова, як його найзвичайніший додаток, як передусім придієслівне слово. У світлі цих основних потягів прикметника до іменника й прислівника до дієслова слід розглядати й такі паралельні форми речень, як

Ліпи а смерть, як життя. (О. Кобиля).

з одного боку, а з другого

Мені голотонька м и л и ш. (Ів. Мандж.)

— див. § 156. У реченнях із прикметниками більше іменникової нерухомоти, у реченнях із прислівниками більше дієслівності, присудковості, ніби енергії. Справді, у фразі, напр.,

*І йде (мати) на вулицю гулять,
Гордіше самої цариці.* (Т. Шевч.)

підкреслене слово в'яжеться з *йде* (як іде?), а коли б було *гордіша*, це був би прикметниковий додаток до *мати* (яка?). Ще можна й так сказати: у словосполученні, напр., *прудкіш од усього* — *думка* супроти словосполучення *прудкіша од усього* — *думка* присудковий додаток (*прудкіш*) відзначається більшою самостійністю, ніж у другому (*прудкіша*), де цей останній самою формою вже тісніше зв'язаний із підметом, хоч основне значіння обох їх і те самісіньке. Взагалі, сказати б, тембр значіння таких двох словосполучень децю інший, різний, бо різні зв'язки у прикметників і прислівників, і вони по-різному будять думку. Речення, напр.,

Повинність в и щ а над родинні зв'язки. (Л. Україн.)

ми сприймаємо тільки так, що присудок його „в и щ а“, але можливе речення *Повинність в и щ е над родинні зв'язки* викликає в нас дужчі дієслівні можливості як асоціації, напр., „стоїть вище“. Тим то така тільки форма речення з прислівником у присудковому додатку і надається тоді, коли треба виявити багато динаміки, сили, енергії, напр. у закликів: *В и щ е повинність над родинні зв'язки!* (себто „піднесіть“, „піднесім“ чи що).

Дальший розвиток простого речення.

§ 174. Додаток прикметниковий у головних

Прикметники-іменники і другорядних парах речення іноді бере на себе граматичну функцію свого допарка, себто керованого іменника — підмета чи іменникового додатка. Це буває взагалі в таких випадках, коли синтаксична пара „прикметниковий додаток + іменник“ визначає щось одно, тобто не застосовується до різних речей чи явищ, а в'яжеться з поодиноким тільки фактом, отже править ніби за власне Імення, абож визначає щось відоме з попередньої мови чи що. У таких випадках часто самого прикметника вже досить на означення речі. Такі прикметники в ролі іменників (а їх умовно й можна назвати прикметники-іменники) бувають двох головних розрядів: тимчасові й постійні.

Тимчасові прикметники-іменники часто вживаються як наслідок простого опусту іменників в інтересах економії часу. Напр., в статті, де йде мова про *багатих* чи *бідних* людей замість нар *багаті люди, багатим людям, багатими людьми, бідні люди, бідних людей* і т. ін. звичайно вживають *багаті, багатим, багатими, бідні, бідних* тощо, бо самі ці прикметники точно те саме визначають,

що й пари. У такому разі ці прикметники правитимуть за підмет і іменниковий додаток з усіма наслідками, себто можуть керувати іншими словами, з ними узгоджуватимуться прикметникові додатки і т. ін. Коли ми говоримо за якусь одну певну річ, нащо ж коли при іменникові на її означення є сталий прикметник, ми раз-у-раз обходимося тільки прикметником, що таким чином, заступаючи цілу пару своєю формою (рід, число) натякає на опущений іменник, а самим собою визначає потрібну прикмету іменника. Так, говорячи, напр., про різні (стигли, зелені, гнилі...) ягоди, ми далі вживатимемо таких речень, як „стигли лішають на зиму“, „зелені треба відібрати“, „гнилими годують свині“ і т. ін., де прикметники виступають замість цілих пар і синтаксично правлять за іменники.

Такі прикметники-іменники особливо властиві поезії, де іноді ними називаються навіть і такі предмети, що зовсім іменником і не були названі. Але це можливо, звичайно, лише тоді, коли такий прикметник визначає найхарактернішу ознаку іменника (власне речі), принаймні з погляду поета. Так, у Шевченка часто *вітер* буває названий самим прикметником *буйний*, *сльози* прикметником *дрібні*, *дівчина* — *мила*, *чорнобрива*, *ніж* — *святий*, (про людей) *вельможний*, *старий*, *мертвий*, *вбитий*, *завзятий*...

Ось декілька прикладів із його поезій:

*Ні, чорнявий не убитий,
Він живий, здоровий.*

Дивлюся, сміюся, дрібні утираю.

*Отак, сину!
Помолимось богу
Та сивого осідлаєм,
І гайда в дорогу!*

*Отак вона вишивала,
У віконце виглядала:
Чи не ревуть круторогі?
Чи не йде чумак з дороги?*

*Тече вода і на гору
Багатому в хату,
А вбогому в яру треба
Криницю копати.*

*Убийте пса,
А собачат своєю заріжу.*

Хоч в останньому прикладі прикметник *своєю* і не єсть мети руки, але з усього контексту зовсім ясно, до чого стосується *своєю*.

Зокрема тимчасові прикметники-іменники вживаються тоді, як треба узагальнити щось, а до того, як із усього значення ясно, що це стосується людей, напр.: *Не боїться крий дощу, а голий розбою. Багатому чорт діти більше. Лінивий двічі годить, скупий двічі робить. У кожного своя доля.* (Т. Шевч.)

Іноді прикметники-іменники вживаються з метою зм'якшити вираз, себто з небажання назвати іменник як неприємне слово, напр.:

То й його не візьме. (себто „чорт“. Нар.)

Недобра їх розносила. (себто „сила“. Т. Шевч.)

Щодо постійних прикметників-іменників, то найчастіше вони бувають у власних назвах, хоч в українській мові відомі вони і в інших випадках. У власних назвах прикметники-іменники дуже звичайні саме в географічних назвах і прізвищах: *Загірня* (*Загірньої, Загірній...*), *Головатий* (*Головатого...*), *Вербова* (*Вербової, Вербовій...*), *Попасна* (*Попасної...*), *Старобільське* (*Старобільського...*), *Кабане* (*Кабанього...*), *Жаб'є* (*Жаб'його...*) і т. ін. Такі власні іменники з прикметниковим закінченням постали з таких пар, „Вербова слобода“, „Старобільське місто“, „Кабане село“, що, але визначаючи одним одну річ, такі пари природно скоротилися, згубивши іменника. Звичайно, потім за такими назвами з'являлися нові власні назви прикметникові вже без іменника (напр., *Сталіне* і т. ін.).

Коли ж у мові бувають такі прикметники-іменники, що відповідних прикметників уже нема, вони вийшли з ужитку і цей прикметник-іменник починає переходити в розряд іменників, а то й зовсім перейде. Зразок такого переходу відношення між прикметниковим і іменниковим відмінюванням бачимо в Т. Шевченка (розмова між Залізником і Яремою в „Гайдамаках“):

— *Відкіля ти? Хто ти такий?*

— *Я, пане, з Вільшани.*

— *З Вільшаної, де титаря*

Пси замордували?

Отже, слово *Вільшана*, що походить від *вільха* (від нього вийшли два прикметники — *вільшаний* і *вільховий*), Шевченко не твердо сприймав як прикметник (і в його мові прикметник *вільшаний* ніколи не трапляється), хоч і не зовсім це слово в нього перейшло до іменників. Він ніби

вагався, чи відмінювати його як іменник (*Вільшани*, у *Вільшані* і т. ін.), чи як прикметник (*Вільшаної*, у *Вільшаній*). Так само знаходимо у Шевченка в іменниковій формі *оковита*:

*Взяла квартиру оковиту,
Та й почастивала.*

хоч у народній мові буває *оковитої горілки* чи *про оковитої*. Тут особливо сприятливі умови для переходу прикметника в розряд іменників, бо прикметник *оковитої* ніде й ніколи не вживається, як не в сполученні з *горілкою*. Від *Луцьке* так само буває у *Луцькому* і у *Луцьку*. В загальні ж постійні прикметники-іменники рядові всіх трьох родів українській мові властиві. Напр.: *карбівничий*, *пожарний*, *кошовий*, *лановий*, *хорунжий*, *керівничий*, *лютий* (місяць), *наречена*, *молода*, *варена* (варенуха), *млинне*, *містове* (мито), *минуле*, *майбутнє*, *істинне*. Деякі з них уживаються і в прикметниковому значінні (здебільшого), інші ж тільки як іменники. Займенник *воно*, *вона* вживається тільки в ролі іменника, хоч зберігаючи прикметникові закінчення. Див. ще § 57.

Іноколи в прикметниках-іменниках буває інший наголос суцільних відповідних прикметників: *мирна'* (*мирно'ч...*) і *ми'рний*, *ми'рний* (*ми'рною'*), *братова'* (*братово'ч...* — *братова жінка*) і *бра'тів*, *бра'тів* (*синово'* (*синово'ч...*) і *си'нова*...

Прикладка § 175. Прикладкою зветься іменник ніби в функції прикметника, себто іменник безпосередньо зв'язаний із іншим керівним іменником як його додаткове слово.

Отже можна ще так сказати: коли два (або й більше) іменники стосуються до тієї самої теми, визначають те саме, то другорядний із них і буде прикладка.

Прикладка звичайно буває в згоді з своїм керівним іменником щодо відмінку, щогдо роду й числа, то як воно в іменниках не бувають залежні від інших слів, і в прикладці можуть бути не відповідні до керівного іменника.

Приклади:

*Зима-лихоманка морозцем дмухнула,
А пташка-коханка про мене забула. (Л. Гліб.)
Ось іде селянин Литовка. (С. Васильч.)
Під сонцем степ, козацьке Дике Поле,
Огнем переливається, жаснить. (П. Куліш)
Між цяцьками — срібний крайчик — місяць. (С. Васильч.)*

Як бачимо вже з зразків, прикладка буває різних ступенів наближення до керівного іменника.

перше найближче стоїть до нього така прикладка, найкраще зливається з ним в одно слово, хоч все ж супроти суцільного складного слова таке сполучення слів прикладкою характеризується виразною двонаголосовістю складних слів звичайно один наголос — див. § 104). Цей розряд прикладок, що на письмі зв'язуються розривом. Ось іще приклади:

*Довгими руками-вітами силкується він (дуб)
удержатись за дерева-товариші. (Б. Грінч.)*

*І сатаною-чоловіком
Він буде по світу ходити. (Т. Шевч.)*

*Гей, ти, поле-батьківщино,
Чом ти не вродило? (М. Черняв.)*

*Перед нашими очима, мов у повітрі, висів
город-красень. (С. Васильч.)*

*Нікого на світі у мене нема, щоб з ким поді-
лився горем-журбою. (М. Черняв.)*

Де Базмутка-річка під мостом шумить.

(В. Сосюра)

Цім розряді найтіснішого поєднання прикладки з своїм іменником, де словосполучення вже наближається до складного слова, не завжди обов'язкова й найкраща умова іменникової згоди — згода відмінків. Звідси знаходимо таку прикладку в назовному відмінку іменникові в інших відмінках, напр.:

Нехай н'є — ун'ється

Не моїми кров-сльозами —

Синьою водою. (Т. Шевч.)

Якже прикметники можуть заступати іменники, то й прикладку вони можуть правити, чи взагалі входити в склад з прикладкою:

Бабусенько, голубонько,

Серце мое, ненько!

Скажи мені щирі правду:

Де милий-серденько? (Т. Шевч.)

Див. іще такі словосполучення, як „на чорнім вороні-“ „ворон-коня“ в § 55.

Але буває й так, що словосполучення тільки схоже словосполучення з прикладкою приймає однакові відмінкові закінчення через характерність цієї згоди саме словосполученнях із прикладками. Таке своєрідне словосполучення бачимо в Шевченка:

Або не живете в шинку

З пропий-волами-чумаками.

Можливі ще словосполучення цього типу й однини з множиною:

Виливайся ж слово-сльози:

Сонечко не грів,

Не висушить. (Т. Шевч.)

Подруге більше самостійне значіння має прикладка типу „селянин Литовка“. Вимовою, ступенем відрубності супроти інших членів простого речення ця прикладка наближається до звичайних другорядних членів. Це той розряд прикладок, що часто їх буває по кілька разом до одного керівного іменника, як от *учитель Іван Петрович Чуб, неможущиця Ганна Павлівна Гайзова* і т. ін.

Як у цій групі прикладок, так і в попередній (з розділкою на письмі) іноді неможливо точно визначити, котре слово керівне, а котрі прикладки. Так, у словосполученні *учитель Іван Петрович Чуб* за керівне слово можна прийняти і *учитель* і *Чуб* з однаковою підставою. З чисто граматичного погляду керівний іменник у таких словосполученнях може бути визначений тільки іншим словом речення, а саме коли це слово в згоді з ним. Напр., в реченні *село Вільшана запалало повстанням* ми незалежним вважаємо іменник *село*, бо з ним у згоді присудок *запалало*, отже *Вільшана* прикладка. *У не моїми кров-сльозами* керівний іменник *сльозами*, бо з ним згоджується додаток прикметниковий. В багатьох же випадках ми визначаємо керівне слово в таких словосполученнях тільки за його головнішим значінням у реченні супроти іншого іменника як ніби супровідного, додаткового, другорядного, і власне через те наше визначення може бути й суб'єктивне. У випадках множинних іменників словосполучення з прикладкою можуть бути й не в згоді між собою: *село Сорочинці, хутір Копані* тощо. Це, між іншим, може спричинятися до того, що така прикладка залишається незмінна, коли керівний іменник відмінюється, бо, напр., можна сказати *під селом Сорочинці, на хуторі Копані* і т. ін. Проте таке відривання прикладки буває і в інших випадках, напр., ми кажемо *у травні місяці, перед місяцем травнем* і т. ін., але *в кімнаті номер три, у містерії „Великий Льох“* тощо, де прикладки, як бачимо, все в назвоному відмінку. Такі незмінні прикладки, ніби мало залежні від керівних слів, бувають тоді, коли вони й справді значінням своїм не тісно в'яжуться з керівними словами, тощо, отже коли між ними легко можна й вставити такі зв'язкові слова, як „під назвою“ тощо (*у кімнаті під номером 3, у містерії під назвою „Великий Льох“* тощо).

Потретьє бувають іще прикладки, що на письмі виділяються комами. Супроти обох перших це найбільш самостійні прикладки. Коли перші прикладки (з розділкою на письмі) наближаються до складних слів (вимовою і значенням), коли другі такі ж самостійні, як звичайні члени простого речення, то про треті можна сказати, що вони дуже відокремлені, ніж звичайні члени речення, а в вимові такі прикладки з усіма залежними від них словами (а в цім розряді, треба сказати, додатки прикметникові тощо майже завжди бувають при прикладці) виділяються як щось ніби вже не схоже на звичайні члени простого речення, відокремлюються голосом так, що між ними і звичайними членами речення, а в тім числі і келимим іменником, ставється павза, зупинка голосу, чим, хоча речі сказати, й мотивується обов'язкова кома в такому місці або й друга, коли що така прикладка припадає в середині речення. Ми ж інак і прочитати не можемо, напр., *козацьке Дике Поле* в наведеному в початку § реченні.

Інтонація відокремленості при цих прикладках дуже характерна й виразна, і на неї найкраще спиратися в розділових знаках. Такі прикладки з усіма своїми додатковими словами завжди виділяються комами. От іще декілька прикладів:

*Там жайворонок, лірник одинокий,
Зайняв відрядну серцю вишину. (П. Куліш)
Під дубом у гаю жила гадюка,
Не проси пуща злюка. (Л. Глібів)
Сірий чижик, дрібна птиця,
Задумав жениться. (В. Олександр.)
Босфор аж затрясся...
І шкурою, сірий бугай, стрепенув. (Т. Шевч.)
І ніч стрепенулась:
Не бачила, стара мати,
Козацької плати... (Т. Шевч.)
Та на що ж, марні солов'ї,
Твої слова віщують весну? (М. Рильськ.)
Страховисько лісів, селян убогих ворог,
Лежить убитий лев. (М. Рильськ.)
Та й йому, Климові, на старість добре б було.
(С. Васильч.)*

Іноді така саме інтонація відокремлення прикладки буває обов'язкова, отже обов'язкова й пунктуація (коми). Це насамперед тоді, коли прикладка стосується до займенників особових (я, ти, він). У таких випадках майже завжди прикладка, навіть і без додаткових слів, як ото в останньому

прикладі, вимовляється з відокремленням і на письмі виділяється комою. В інших випадках прикладка з цього розряду може легко переходити до другого розряду (без коми на письмі), коли, напр., її переставити. Так, прикладка в *Петро, мій старший брат, працює на заводі* обернеться в іншу, коли сказати *Мій старший брат Петро працює на заводі* (власне тут уже *Петро* прикладка). Але як до потреби можна й так написати: *Мій старший брат, Петро, працює на заводі*, коли бажавмо в вимові виділити „Петро“ так, як коли кажемо в такому реченні „а саме Петро“, бо прикладки, зв'язані з керівними іменниками через „а саме“, „тобто“, „особливо“ тощо завсіди відокремлені і вимовою і на письмі (комами).

Взагалі прикладка з комами на письмі дуже поширена в літературній мові.

Прикладка до іменника кличного відмінку може й не бути в згоді щодо відмінку, залишаючись у назовному, напр.:

Спи, козаче, душа щира! (Т. Шевч.)

Але присудок конче має бути в згоді з підметом, а не з прикладкою, і тому мусимо визнати помилковим таке, напр., речення:

*А дівчата,
Землі козацької краса,
У ляха в'яне.* (Т. Шевч.)

Присудок тут згоджений (помилково) з прикладкою замість підмета *дівчата*.

Нарешті слід указати й на таку прикладку, що на письмі виділяється рисками чи рисою. Така прикладка супроти всіх попередніх найбільше відокремлюється голосом у вимові, а саме від інших сусідніх членів речення різкою павзою. Різко обірвати мову — це ж взагалі визначає риска на письмі, зокрема і при прикладках, як ото в наведеному прикладі на 292 ст.

§ 176. У розвинутій фразі дуже поширені так звані відокремлені члени речення або попросту відокремлені слова. Власне це звичайні другорядні члени речення — додатки прикметникові, іменникові, прислівникові (останні дуже рідко), тільки ніби відірвані від речення як щодо значіння, так (а це головне) і вимови. Вимовою відокремлені слова здебільшого нагадують ту прикладку, що виділяється комою, а вони так само виділяються на письмі комою. Від прикладки цього розряду відокремлені члени речення відмежовуються власне головним чином самою тільки граматичною формою зв'язку: прикладка — це залежний від іменника іменник звичайно того самого відмінку, тобто узгоджений, відокремлені ж слова це другорядні члени речення. От декілька прикладів:

Тільки шлях, від пилу сірий,
 Між ланів чорніє. (М. Чернав.)
 Ясне сонце, тепле й приязне, ще не встигло
 наложити палючих слідів на землю. (П. Мирний)
 Що він, старий, тепер діятиме на світі. (В. Грінч.)
 Там, за горами, давно вже день..., а тут,
 на дні міжгір'я, ще ніч. (М. Коцюб.)
 Аж тут рано, до сходу сонця,
 Давид приїжджає. (С. Рудан.)
 По стрімких високих горах, праворуч від до-
 роги, ліпляться біленькі хатки рибалок. (М. Коцюб.)
 У скелі, внизу, проти місяця чорніла чорна
 продухвина. (Ів. Неч.-Лев.)

Поправне читання всіх наведених прикладів із відокремленими словами показує, що вимовою останні відступають від звичайних другорядних чи взагалі членів речення і наближаються до самостійних словосполучень на подоби, напр., додаткових речень тощо. Таким читанням (а на письмі і виділенням комами) ми відокремлимо слова ніби підкреслюємо, надаємо їм далеко самостійнішого значіння, ніж коли б вони були звичайними членами речення. Це особливо добре видно на тих прикладах, де можна підкреслені відокремлені слова вжити й без відокремлення, себто як звичайні члени речення, напр., *Там за горами давно вже день*. У синтаксі складного речення ми побачимо, що відокремлені слова це ніби перехід до них, бо відокремлені слова вимовляються з такими змінами в інтонації і щодо павз, як і додаткові речення і цим різко відмежовуються від вимови звичайних членів простого речення.

Умови відокремлювання певних членів речення досить різноманітні, не раз буває так, що ті самі члени речення можуть бути й відокремлені і не відокремлені як до потреби й бажання автора речення. Але чимало й таких випадків, коли відокремлення обов'язкове. До загальних умов відокремлювання певних слів належить поперше бажання виділити, підкреслити певні слова в реченні, а подруге розвинутість, багаточленність речення. За інших однакових умов більше надаються до відокремлювання певні групи слів у реченнях із багатомо другорядними членами, ніж у реченнях із малим числом їх. Одним із важливих способів відокремлювання є винесення певного члена речення з усіма залежними від нього словами за межі його звичайного місця в реченні.

Розберім найважливіші розряди відокремлених слів.

1. Дуже часто відокремлюється прикметниковий додаток. Як ми знаємо, звичайне місце прикметникового додатку безпосередньо перед керівним іменником, рідше безпосередньо

за ним. Найбільше залежний член речення взагалі, прикметниковий додаток рідко коли сам іще має при собі додаткові, залежні від нього слова, і саме коло таких слів досить обмежене („дуже великий“, „надзвичайно ввічливий“ тощо). І от порушення цих звичайних умов для прикметникового додатка сприяє відокремленню його, надто ж коли цих порушень кілька разом, напр.:

*І, п'яні долею ясною,
Бенкети правлять багачі. (М. Черняв.)
По дворах, навантажени всяким
збіжжям, стоять вози. (С. Васильч.)*

І, звичайно, дісприкметники щонайбільше надаються до відокремлення, бо при них дуже часто бувають різні додаткові слова, як от:

*Видно було гори, вкриті лісом. (Ів. Неч.-Лев.)
Той молиться, сповідає
Гріхи перед братом,
Уже вбитим. (Т. Шевч.)
Хто ж це такий?
Гонта, горем битий,
Несе дітей похватами. (Т. Шевч.)*

Навіть і звичайні прикметники в позиції після керівного слова і з залежними своїми словами досить звичайні в відокремленні:

*Ну, хоч глянем на Чигирин,
Колись то козачий. (Т. Шевч.)
Скелі здіймаються, ще не остигли,
Темні, похилі. (М. Черняв.)
Стоять вози, готові в дорогу. (С. Васильч.)*

Такі прикметникові відокремлення взагалі набрали в літературній мові виразних вимовних ознак і тому властиві й прикметникам без додаткових слів:

*І чорная хмара, страшна та бурхлива,
Над морем широким низенько пливе. (Н. Онацький)
На мішках лежи Давид сидів із Гордієм, з поважним,
борода тим. (А. Головка)
Он куля свиснула і вдарила, дзвінка,
У давнє дерево, поросле мохом сивим. (М. Рильськ.)
І коли принцеса рівно, закостеніла, сидить
перед ним у фотелю..., він тільки дивиться в підлогу. (В. Виннич.)*

Такі відокремлені прикметники бувають обов'язкові, коли вони стосуються до займенників *я, ти, він, сам, хто* тощо,

тобто при тих словах, що при них не буває прикметникових додатків взагалі (але присудкові додатки можливі):

*Хто ж, могутній, заборонить
Встати й нам од сна? (Г. Чупр.)
І лез в дуплі дозволив їй,
Самотній та старій,
Хазяйство завести маленьке. (Л. Гліб.)
А сам, сердешний, слізеньки костає. (Л. Гліб.)
То в тюрму його закину
Там він, клятий, і загине. (Л. Україн.)
У лбох його, молодого,
Той пан замикає. (Т. Шевч.)
Я, молода, чуюся між ровесницями самотною
і старшою. (О. Кобил.)
Непримітний і убогий за людською те-
чією,
Я проходжу над землею край недовгої дороги.
(М. Черняв.)*

Також і тоді, як займенника в наявності немає, хоч він і очевидний із самого речення, напр.:

*Боюся страшної я ночі,
Що в день мене, темна, всього обгорта. (М. Черняв.)
Мабуть душно
На перині спати,
Одинокій, молоденькій. (Т. Шевч.)*

(Порівн. § 155).

У залежності від характерної інтонації, як і прикладка, відокремлене слово чи слова можуть бути на письмі виділені й рисками, а не комами, напр.:

*Щоб і воно — удовине —
До школи ходило. (Т. Шевч.)*

Із § 154 ми знаємо, що слід розрізняти прикметниковий додаток і присудковий. Отже до них треба додати тепер ще й відокремлений прикметник. Коли прикметниковий додаток визначає сталу ознаку речі, додаток присудковий прикмету активну (через дієслово зв'язану з підметом), то про відокремлений прикметник можна сказати, що він до деякої міри визначає щось середнє між тими двома. Що в ньому є і від прикметникового додатку, чи й треба це доводити. А що в відокремленому прикметнику взагалі є дієслівність, про це вже свідчить угорі вказаний нахил відокремлених прикметників сполучатися з додатковими словами. А ці додаткові слова звичайно й бувають придієслівні і вже цим самим надають прикметникам дієслівності,

ніби присудковости (порівн. угорі: „п'яні долею своєю“, „коли сь то козачий“, „готові в дорогу“, див. іще §§ 88, 89). Потім того, відокремлені прикметники часто даються заступитися дісприслівниковими сполученнями, напр.: замість „хто ж, могутній, заборонить...“ ми можемо замінити на „хто ж, бувши могутній, заборонить...“

Таким чином ми маємо, між іншим, речення з відокремленими прикметниками такого типу:

*То вона пливе в блакиті,
Чиста, біла і ясна. (Б. Грінч.)*

*На припоні пасли коні,
Сідлані, готові. (Т. Шевч.)*
(Люди мруть,)

Конають в тюрмах, голі, босі. (Т. Шевч.)
*Дві хмароньки плили кудись,
Легенькі і ясні. (О. Олесь)*

Хоч в окремих випадках і можливе вагання щодо характеру прикінцевих прикметників, напр.,

*Із могили козак
Встає сивий, похилий. (Т. Шевч.)*

чи

*Із могили козак
Встає, сивий, похилий.*

себо чи „сивий, похилий“ прийняти за присудковий додаток, чи за відокремлені прикметники, все ж це дуже відмінні конструкції своїм значінням.

Нарешті слід указати, що відокремлені прикметники можуть бути ще й із сполучниками:

*Та й було всього то й хліба тільки скиба, і то
зачерствіла, цвіла. (М. Черняв.)*

2. Не так, як прикметникове, а все ж досить звичайне й відокремлення додатків іменникових. От приклади:

*А тут і справді десь далеко між вербами, в зелен
ених кущах, застівав соловейко. (Ів. Неч.-Лев.)*
*А я, з палкою головою,
Геть за зцілющою водою
Пішов шукать собі біди. (М. Черняв.)*
*(У ньому) світилась якась надзвичайна сміли
вість і духова міць, разом з якоюсь хижою
тугою. (П. Мирний)*

Дза трупи

Невеликих взяв на плечі

І, позад базару,

Через мертвих переступа. (Т. Шевч.)

На самому край села, од вигону, стояла невеличка хатка, вікнами на широкий двір.

(ІІ. Мирний)

Далеко десь, а ж біля моря. (Л. Гліб.)

Знов таки й на цих прикладах можна бачити, що відокремлюються певні групи слів чи слова тоді, як вони найслабше зв'язані з керівними словами взагалі (див. § 169). Через відокремлення такі іменникові додатки стають іще самостійніші, і власне відокремлення й можливе саме тоді, коли такі слова ніби відриваються своїм значінням від свого керівного слова і вже стосуються до цілого речення. При цім такі відокремлені додаткові іменники з своїми залежними словами також набувають деякої дієслівності, що видно хоч би з того, що вони близько своїм значінням стоять до цілих окремих (дієслівних) речень або принаймні дієприслівникових словосполучень, як от напр., „з палкою головою“ — „що був з палкою головою“, „бувши з палкою головою“ тощо. Звичайно, в окремих випадках так само можливе вагання щодо конструкції: чи перед нами простий іменниковий додаток, чи відокремлений. В останньому прикладі, напр., „вікнами на широкий двір“ дуже легко може бути прочитане і як звичайні додаткові слова простого речення (без коми). Кінець-кінцем вирішає справу бажання автора речення, але він повинен бути свідомий того, що в основі своїй відокремлені додаткові іменники, як і всі інші відокремлені слова, не те, що й не відокремлені, що в окремих випадках вони й не можуть заступати одне одного.

Відокремлені іменникові додатки можуть бути поруч відокремлених прикметників, характеризуючи взагалі розвинену літературну мову, напр.:

*Весела і струнка, в вінку живих надій,
Ступила ти на шлях на зловорожий свій. (М. Зеров)*

Зокрема можна сказати, що часто відокремленими бувають іменникові додатки з прийменниками *замість*, *крім*, *окрім*, як на те вказує й вимова: *Замість доброго, дрантя продає* і т. ін., але в жадному разі не послідовно, бо іменникові додатки з такими прийменниками можуть бути й звичайними другорядними членами простого речення.

3. Зрідка трапляються й прислівникові відокремлення і так само передусім тоді, коли при прислівниках бувають

іще додаткові слова, отже такі словосполучення, як „еже вранці“, „дуже приязно“, „винятково уважно“, хоч бувають відокремлені й окремі прислівники:

Прозрів еси

*В попелі, глибоко,
Огонь добрий.* (Т. Шевч.)

4. Нарешті залишилося ще сказати за таке відокремлення другорядних членів речення, що ніби вже виводить нас за межі простого речення зовсім. Це далеке відокремлення, себто таке відокремлення другорядних членів речення, коли ці останні на письмі відділяються вже не комами чи рисками, а крапкою. Отже це вже власне наче й не члени речення, а просто окремі неповні речення, за що мова мовитиметься далі, але зважаючи на те, що граматично, своїми способами зв'язку, такі відокремлені члени справді звичайні члени простого речення (додатки іменникові, прислівникові, прикметникові — останні власне в функції присудкових додатків), ми розглянемо їх як відокремлені члени речення.

У кожному разі це окремий розряд — далеке відокремлення. От приклади:

*Вертались у присмерках. Гнали череду, й було курно.
Як іскри, блискотіли в куряві зорі. З поля поспішали
засмажені, закурені, томлені. Мовчки, без розмов.
З косами, з граблями, з торбами.* (С. Васильч.)
Настали понури дні. Понури, короткі й дощові.

(О. Кобил.)

І от вечір. Хмарний, важко-важкий, задуманий.

(В. Виннич.)

*А я ходжу. Рівним, розміреним кроком, через усю хату,
з кутка в куток. З кутка в куток.* (М. Коцюб.)

Хоч і схожий на відокремлені члени взагалі, але все ж окремо стоїть назовний повторний при підметах. Це назовний іменника чи його заступника з додатковими словами перед підметовим займенником. Звичайно такий додатковий назовний виділяється комою:

Ой чужая чужинонька, вона правдоньки не скаже.

(Нар. пісня)

А Олексій, той на все дививсь по-своєму. (Гр. Кв.-Ося.)

Навіть безнадійно переконані в неустрашимості Матюшиній, і ті лише здвигали плечима. (А. Головка)

§ 177. З попереднього §, між іншим, ми бачили, що дієприкметники, як слова з виразною дієслівністю, щонайбільше надаються до відокремлення. Не менший, коли не більший ще, нахил до відокремлення виявляють і дієприслівники. Здебільшого

Дієприслів-
ники

дієприслівники мають при собі додаткові слова, надто додаткові іменники, і в таких випадках дієприслівникові сполучення становлять досить самостійне синтаксичне ціле на подобу відокремлених груп слів. Такі дієприслівникові сполучення завжди й вимовляються виразно відокремлено і на письмі обов'язково виділяються комами:

Не спитавши броду, не лізь у воду. (Нар. присл.)
А сам, вернувшись в будинки,
Свое лахміття позбирав. (Ів. Котляр.)
Коло хутора стояла підстаркувата жінка, наста-
вивши руку над очима від сонця. (П. Мирний)
Море за парохомом не так шуміло, ніби вже зби-
раючись на нічний спочинок. (М. Левицьк.)

Тільки коли явно відокремлена дієприслівникова група іде після сполучника, що стосується не її, а інших слів речення, то кома ставиться після сполучника, хоч у вимові сполучник в'яжеться з дієприслівниковою групою:

Прислухались і, не вірячи сами собі, одхиляли
двері. (М. Коцюб.)
І, уклонившись праху,
Ми сходили з гори. (П. Тич.)
Прокинувся ранок та, поздоровкавшись з світом
ясного сонця, закутався в сивий туман. (П. Мирний)

Але коли навіть і дієприслівникова група голосом не відокремлюється, то й комою на письмі не виділяється. Це буває після сполучників, напр.: *те ж він казав і повернувшись із школи*, а також і тоді, як дієприслівникова група править за присудковий додаток, напр.:

Вона сиділа сперши голову на руку. (Л. Україн.)

Так само не виділяються здебільшого й дієприслівники без додаткових слів, бо тоді вони й вимовляються звичайно як прислівники, напр.:

Співають ідучи дівчата. (Т. Шевч.)

Дієприслівники повстали з колишніх дієприкметників, а ці останні, як звичайно, були зв'язані з іменниками на подобу теперішніх прикметників чи й дієприкметників на *-ний, -тий*. От чому ще й тепер, коли вже дієприслівники стали придієслівними словами (*сидячи писати, роблячи розмовляти, ніши упав* і т. ін.), все ж уживання їх далеко більше обмежене, ніж уживання звичайних прислівників. Звичайний прислівник залежить тільки від дієслова як керівного члена пари і може бути вжитий коли тільки в'я-

жеться з ним своїм змістом, себто коли може бути ознакою дії, що її визначає дієслово, напр.: *швидко ходити, раптом ускочити, сторч полетіти, нагло вмерти* і т. ін. Але дієприслівник може бути вжитий у реченні не тільки тоді, як підходить своїм змістом до присудка (дієслова), а ще й як в'яжеться з іменником у реченні (найчастіше підметом), бо з цим іменником він, будучи ще дієприкметником, колись був зв'язаний як його прикметниковий додаток. Напр., відповідно до нашого *взявши сестра пішла*, де *взявши* ми тепер відносимо насамперед до дієслова, колись була така конструкція, що *взявши*, як дієприкметник жіночого роду однини, в'язалося з *сестра* на подібну сьогочасних *старша сестра пішла* тощо. Згодом, у процесі розвитку мови колишні дієприкметники потроху ставалися дієприслівниками, себто в них занепали прикметникові (родові, числові, відмінкові) закінчення, і вони стали незмінними, одночасно від іменників переходячи до дієслів як його додаткове слово. Але колишній зв'язок із іменником все ж залишився в тому, що дієприслівникова конструкція можлива тепер тільки тоді, як змістом дієприслівник в'яжеться з іменником у реченні. Тим то ми тепер сприймаємо як явно помилково вжиті дієприслівникові конструкції, напр., у таких реченнях:

„Йшов трамвай... Не доїжджаючи Подільського мосту, на дорозі гралися діти“. (З часоп.)

„Постукавши досить довго в двері, вони відчинились“. (З часоп.)

Помилкові вони через те, що дієприслівники змістом своїм не в'яжуться з іменниками того речення, де вони вжиті, а в'яжуться з тими, що їх у реченні зовсім нема, а є де в сусідніх (дальших) реченнях: із іменником „трамвай“ у першому прикладі, з зовсім відсутнім словом у другому. Хоч у другому прикладі „постукавши“ взагалі й можна зв'язати з „вони“, тільки ж у жадному разі не з тим „вони“, що в реченні, бо тут „вони“ це „двері“, а „постукавши“ може бути зв'язане з „вони“ — „люди“ абощо. Майже завжди дієприслівникові конструкції бувають саме тоді, коли дієприслівник змістом в'яжеться з підметом речення, а не з яким іншим (додатковим) іменником. Усе ж, треба сказати, в українській мові можливі дієприслівникові конструкції і в деяких інших випадках. Насамперед сюди належать безпідметові речення:

Аж обридло слухаючи. (Нар.)

Погостювавши там до півдня, треба і додому збиратись. (Гр. Кв.-Осн.)

Аж занудить, на них дивлячись. (О. Сторож.)

Добро, мавши діток у розкоші. (Т. Шевч.)

*Дожидаючи пояснення, здавалося мені, що його
відповідь... (О. Кобил.)*

*Як же таки Галочці, будучи хазяйці, та не
турбуватись. (Гр. Кв.-Осн.)*

*Шкода перемішувати тісто, винявши з печі.
(П. Куліш)*

В усіх цих і подібних інших реченнях або є в наявності іменник непрямого відмінку, або можна додати „мені“, „любі“, „нам“, „вам“, що з ними дієприслівник своїм змістом і в'яжеться. Та навіть і в інших реченнях (з підметом) подибуються дієприслівникові конструкції, коли дієприслівник той в'яжеться не з підметом, а з додатковим іменником. Не кажучи вже за такі речення, як

*Одначе й зимою не сидня, згорнувши руки.
(П. Мирний)*

де дієприслівник знов в'яжеться з можливим у реченні „нам“, ми натрапляємо їх і в інших, як от напр.:

*Не доїжджаючи до города кілька верстов, зо-
стрілась йому бабуся. (Нар. каз.)*

*Захарія та Ваську, дивлячись на се, аж сльози
проняли. Гр. Кв.-Осн.)*

*І багато там такого було, що й розказуючи
душа болить. (Гр. Кв.-Осн.)*

*І сестру і брата,
Мов скованих, обнявшись,
Застав батько в хаті. (Т. Шевч.)*

*Він промовляв... про Сенеку..., засудженого на
срату й померлого від власної руки, пере-
твяти в вену, як і личить мудрецеві. (В. Підмог.)*

Проте ці конструкції не справляють вражіння неоправданих через те, що в них дієприслівники своїм змістом, значінням дуже виразно в'яжуться з певними іменниками в непрямих відмінках, а не з підметом. Хоч взагалі такі дієприслівники й можуть в'язатися з підметом, але в даному реченні інші слова стоять на перешкоді цьому, тому й конструкції такі не неможливі. У першому, напр., реченні хоч взагалі *бабуся* (підмет речення) і цілком природно в'яжеться з *не доїжджаючи*, та на перешкоді цьому стоїть *зострілась йому*, і ми в'яжемо *не доїжджаючи* з *йому*. В інших знов дієприслівники цілком природно в'яжуться з можливими „у нас“, „у них“, „мені“, „у мене“ тощо (у 2. й 3. прикладах), або певними додатковими іменни-

ками чи їх заступниками так, що їх аж ніяк не можна зв'язати з підметами, напр., наявність *сестру і брата* в 4. прикладі цілком визначає, до чого стосується *обнявшись* (а до того ще й *мов скованих*), і ніяк не можна хоч на мить зв'язати його з підметом *батько*. Тож і така дієприслівникова конструкція можлива:

Ідучи в місто від Кодими тощо, з полудня, як уже доїжджати до... домів, по праву руч стоїть церква міська. (А. Свидн.)

Дуже зрідка трапляються конструкції, коли дієприслівник залежить від другого дієприслівника:

Кость і проживе, радуєчись бачачи, що Мелася живе хороше. (Гр. Кв.-Осн.)

Щодо зв'язку дієприслівника своїм значінням з іменником, то буває й так, що він подвійний: дієприслівник одночасно в'яжеться і з підметом і з додатковим іменником, напр.:

Старець і циган... оповіли собі оба, як їм живеться, що перебули за час не бачившись. (О. Кобил.)

Хоч як виразно виділяється дієприслівник із своїми додатковими словами в відокремлене суцільне словосполучення, проте буває й такий словорозподіл, коли підмет стоїть поміж членами прислівникової групи. Досі на зразках ми бачили, що дієприслівникова група сама може розривати речення, стоячи, напр., поміж підметом і присудком тощо, але не навпаки. І так справді буває майже зазвичай. Тільки зрідка, а саме звичайно, коли речення починається з дієприслівника, між цим останнім і його додатковими словами кладеться підмет:

Узявши Захарій діток до себе, каже. (Гр. Кв.-Осн.)

Розбивши вітер чорні хмари,

Ліг біля моря одпочить. (Т. Шевч.)

Затягнувши один князь на другого орду і побивши свого супротивника, сідав у городі княжити. (П. Куліш)

Сівши закохані біля вікна, дуже добре могли бачити одне одного. (Б. Грінч.)

Оставшись Настя сама в хаті, кинула поратись.
(С. Васильч.)

Такі конструкції, без сумніву, відбивають іще той стан, коли сьогочасний дієприслівник був дієприкметником і був ізв'язаний із іменником (підметом). Отже, такі конструкції мають значіння певних синтаксичних архаїзмів.

Що в таких конструкціях, супроти інших, звичайніших тепер, справді підмет ніби більше зв'язаний із дієприслівником, свідчить насамперед уже саме зближення місця підмета до дієприслівника. Але за це можуть свідчити й інші факти. Так, напр., у Гр. Квітки-Основ'яненка, що часто вживає цих архаїчних конструкцій, є вказівки й на вимову архаїчнішу дієприслівників та підметів супроти вимови нашої. У його автографах (тобто рукописах, писаних його рукою) звичайна, напр., така пунктуація:

Помовчавши Олексій, так сказав. (З автогр. „Щира любов“)

Очевидно цим Квітка відбиває іншу вимову цього речення, ніж наша звичайна вимова. Ми ж тут написали б:

Помовчавши, Олексій так сказав.

і цим тісніше зв'язали б підмет *Олексій* із дієсловом, що ми й віддаємо відповідною вимовою, роблячи паузу після *помовчавши*, а не після *Олексій*, як робив Квітка. А що в Квітки ця пунктуація справді відбиває вимову, за те кажуть численні випадки в його автографах, коли на місці вимовної паузи, хоч би це й не збігалося з звичайними правилами пунктуації, напр.: *„Якийсь то полковий музикант, та навчив тут одного скрипника“* (з автогр. „Божі діти“) і т. ін.

Вставні слова § 178. І прикладка, і відокремлені слова, і дієприслівник споріднені між собою тим, що вони ніби стоять далі супроти інших членів речення.

Ніби відірвані від речення члени, хоч, правда, подеколи важко й відрізнити від звичайних членів простого речення. До таких же елементів речення належать іще й таквані вставні слова. Знов же вставні слова хоч і відзначаються дечим своєрідним, їм тільки властивим, але це іще в випадках виразних, яскравих виявів, частенько ж вони спадаються з іншими звичайними членами речення, передусім із прислівниковими додатками.

Вставні слова, як уже й назва їх свідчить, це такі окремі слова чи певні словосполучення, що стоять ніби поза реченням, не зв'язані з іншими словами одним із трьох способів зв'язку (див. § 140). На письмі вставні слова звичайно виділяються комами. Ось приклади:

Будемо, мабуть, вечеряти та лягатимемо спати. (П. Мирний)

А під лісом край дороги, Либонь, курінь мріє. (Т. Шевч.)

Злість, кажуть, сатані сестриця. (Ів. Котляр.)

Прийшлося сусідові, мовляв,

Хоч сядь та й плач. (Є. Гребін.)

Така, бач, є у неї сила. (Л. Гліб.)

Поштар, нівроку, був підпийлий. (Т. Шевч.)

А з мене, небійсь, сміялися. (П. Мирний)

Звісно, я з тих текстів жаднісінького не схотів вивчити. (А. Крим.)

Ти, певно, не з добра свою (жінку) на продаж
вивів. (Ів. Франко)

Трохи сердився покійник, сказати правду.
(Ів. Неч.-Левицький)

А Україна, знай, горить. (Т. Шевч.)

Травень робітничий
Не раз, було, до барикад
Його вразливу душу кличе. (М. Рильськ.)

І тут, як на сміх,
Зісяяло сонце над трупами їх. (О. Олесь)

І чули нас, здається, скелі. (О. Олесь)

В них, видно, жуки в голові. (Л. Гліб.)

Але, по-моєму, важко допомогти їм тепер.

(Ів. Франко)
У нас, я думаю, і цей рік добре вродить.
Про це, певна річ, усі вже знають.

В усіх цих реченнях виділені комами слова вимовляються не зовсім так, як звичайні члени простого речення. Не важко запримітити, що всі такі слова відокремлюються голосом від інших слів, тільки це зовсім не те відокремлення, що за нього була мова в § 176. Схожість із відокремленими словами, щоправда, є в тім саме, що і ці вставні слова іноді відмежовані павзами, але це не характерна їх прикмета, тим паче, що павзи не завсіди й обов'язкові. Характерна ж вимовна ознака їх це обниження голосу і прискорення супроти вимови інших слів речення. У цілому це вимова чогось ніби стороннього для речення, вставного.

Коли придивитися до вставних слів у прикладах, то можна побачити, що вони бувають різних розрядів.

Поперше це прислівники. На звичайних прислівниках як раз і добре пізнати характерну вимову вставних слів. Такі слова, як *певно*, *видно*, *по-моєму*, можуть бути звичайними членами речення і можуть бути вставними словами:

Йому це певно відомо. — *Йому це, певно, відомо.*
Навкруги видно далеко. — *У них, видно, жуки в голові.*

По-моєму таки не вийшло. — *По-моєму, треба вже йти.*

У лівих прикладах наголос на підкреслені слова падає нормальний для другорядних членів речення. Це прислівникові додатки (у середньому прикладі присудковий). У правих прикладах ті слова вимовою ніби відсунуті на другий план, зменшені, стерті, майже ненаголошені.

Деякі з прислівників вживаються як вставні слова майже виключно. Напр., *нівроку* (також *нівроку йому, їм...*), *бонь, пак, мабуть*, хоч все ж не послідовно, бо *мабуть* іноді вживається й як звичайний прислівниковий додаток. Слово *звичайно* вживається раз-у-раз то як прислівниковий додаток, то як вставне слово з виразно різним значінням, тільки вимовою.

Подруге це дієслова і дієслівні вирази. Почасти це має вже цілі окремі речення (*я думаю, сказати правду, має сумніву, сказати б, як той казав* тощо), почасти й дієслівні особові форми, що так само можна розглядати їх як присудки або їх заступники: *кажуть, мовляв, казав би, дивись, здається, може і т. ін.*, почасти й особливі дієслівні слова (*бач, бачте, бачся*, також і *мабуть*, *має бути*), але *мабуть* вже майже цілком сталося прислівниковим). Усе це об'єднується в розряд вставних слів своїм значінням в реченні і своїми вимовними особливостями. На письмі ці вставні слова майже завжди виділяються комами, коли не іншими знаками.

Потретє іменники назовного відмінку. Такі словосполучення і слова, як *певна річ, відома річ, щоправда* і подібні словосполучення в значінні вставних слів теж завжди виділяються на письмі комами.

Щоб ще дужче підкреслити вставне значіння певних слів у реченні, на письмі ставлять їх у дужки:

Селяни з Костівки (так звалася та слобода, де Файденки жили) знали Деміда. (Б. Грінч.)

На знак різкішого відокремлення вставних слів вони на письмі виділяються рисками, але про це, як також про значіння дужок див. далі.

§ 179. Так само до слів, що стоять поза реченням, належать і окличні слова, себто перед усім іменники в кличному відмінку з усіма належними від них словами. Слова кличного відмінку звичайно вимовляються з особливою інтонацією, властивою їм (у середині речення вона нагадує інтонацію вставних слів). На письмі вони виділяються комами. Тільки в випадках більшого натиску на кличні слова (надто коли вони в початку речення) по них ставиться знак оклику.

*Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата.* (Т. Шевч.)
Ізнемігся, товаришу! (Т. Шевч.)
Хлюпни нам, море, свіжі лави!
О земле, велетнів роди! (П. Тич.)

*Тісніше станьте, сильні духом,
Під прапором одним! (П. Тич.)^а
Земле! як тепло нам із тобою! (М. Рильськ.)*

Згоджені з іменниками кличного відмінку прикметники можуть бути одночасно відокремлені (див. § 176), тоді вони й на письмі виділяються комами навіть від керованого свого слова:

*Касандро, рідна, ти не знаєш,
люба, яка нещаслива я! (Л. Україн.)*

Що іменники кличного відмінку не в'яжуться з іншими членами простого речення, а власне з присудком, що вони, отже, не те, що підмет, про це свідчать такі звичайні в мові конструкції, як *товариство зібралось...* з одного боку (*товариство* підмет) і *поможіть, товариство, мені* (підмет *ви*) тощо. Але в межах групи самих кличних слів вони, звичайно, в'яжуться між собою тими самими способами, що й члени речення — згодою, підраджанням, приляганням.

Щодо вигуківих слів, то оскільки вони стоять зовсім поза реченням, і розділовими знаками їх треба виділяти, найчастіше комами. Але коли вигуківі слова в'яжуться з членами речення чи іншими окличними словами в суцільну вимовну групу, то їх можна й не виділяти комою:

*Хлюпни нам, море, свіжі лави!
О земле, велетнів роди! (П. Тич.)*

але

О, думи мої! О, славо злая! (Т. Шевч.)

Та коли вигуківі слова (надто звуконаслідні) заступають звичайні члени речення (напр., присудок), виділяти їх не слід комами, та й взагалі тоді вони прирівнюються щодо пунктуації до звичайних членів речення. Приклади див. у § 96.

Дієйменник § 180. Дієйменник, як ми знаємо, це неособова форма дієслова. Тим то форма ця й властива безпідметовим реченням (див. § 147). Але це далеко не все те, де може бути застосований дієйменник. Увійходить він іще в складні форми дієслів як *буду ходити*, де всі придієслівні додаткові слова залежать тільки від нього, бо *буду* має саму формальну роль зв'язки. Нарешті дуже поширений дієйменник іще й при інших членах речення, власне при всіх розрядах слів: при дієсловах, іменниках, прикметниках, прислівниках і навіть інших. Супроти попередніх названих дієйменників у реченні ці останні становлять досить виразно вирізнену групу тим саме, що вони тут залежні від інших слів. У *буду ходити*, напр., дієйменник *ходить* не залежить від *буду*, він разом із цим помічним дієсловом становить член головної пари з одного

боку і з другого незалежно вже від того помічного дієслова може мати свої додаткові слова, напр., *швидко буду ходити, буду ходити вулицею, дуже буду журитися, буду журитися за ким* і т. ін., де підкреслені додаткові слова залежать тільки від дієйменника, а не від *буду*. Та іншого роду конструкції з дієйменниками в таких випадках, як *збираюся вчитися, учуся читати, бажая докінчити* і т. ін. Тут і особливе дієслово і дієйменник, залежний від нього, можуть мати свої окремі додаткові слова. Напр., можна сказати *давно збираюся вчитися музики, з місяць учуся читати німецькою мовою, дуже бажая якнайшвидше докінчити справу* тощо, де, крім основних пар (*збираюся вчитися, учуся читати, бажая докінчити*), є ще такі: *давно збираюся, вчитися музики, з місяць учуся, читати (німецькою) мовою, дуже бажая, якнайшвидше докінчити, докінчити справу*. Отже тут особове дієслово зберігає ще синтаксичну самостійність, маючи при собі свої додатки прислівникові та іменникові супроти дієйменника, що теж може мати свої додаткові слова. Таким чином у подібних словосполученнях перед нами ніби два присудки — один звичайний у формі особового дієслова, а другий ніби як другорядний при першому в формі дієйменника. Такий дієйменник і можна назвати другорядним присудком.

Проте і в складних формах типу *буду писати* помічне дієслово зберігає деяку незалежність, коли не може відноситись і спеціально до нього, напр., *не буду писати при буду не писати, а...*

Такий самий другорядний присудок (дієйменниковий) буває, як уже зазначено, й при всіх інших словах, що входять у речення як його члени, напр., *здатність малювати, машина шити, мішок (зерно) носити, охочий купатися, ласий панувати, смачний їсти, треба робити, приємно купатися, найкраще лягти спати* і т. ін. (днв. іще § 147). Адже в таких словосполученнях так само можливі додаткові слова і при керівних членах окремо і при залежних дієйменниках. З останнього прикладу бачимо, що дієйменник може залежати і від другого дієйменника.

От декілька прикладів речень із другорядними присудками-дієйменниками (попідкреслювані керівні слова):

Сашкові нашому зарання

Труда зазнати довелось. (М. Рильськ.)

Пограничний мур смерти й життя

Я іду оглядати. (Ів. Франко).

Семен зразу не може зважитись зняти бесіду про це. (М. Коцюб.)

Чому ж вагаюсь я розкрити свої змагання?

(О. Олесь)

Заговорили щось погане,

До генерала ідучи

Прощатись люди. (Т. Шевч.)

Ставок під кригою в неволі

І ополонка — воду брать. (Т. Шевч.)

Дай час знайти слова молитви. (О. Олесь)

Те ба жання — братам допомогти

І їх слюзи утерти. (Ів. Франко)

Не подоба зіроньці проти місяця виходити.

(Нар. пісня)

Ми так слухати раді. (Ів. Франко)

Ти ще молодий таке слухати. (Л. Україн.)

Як соромно в часи свого конання

В знесиллі згадувати їх. (О. Олесь)

Ну мо дуба багаті. (Ів. Франко)

За мість статися сіллю землі,

Станеш попелом підлим (Ів. Франко)

Як бачимо з прикладів, деякі дієслова вживаються в мові тільки з другорядним присудком (могти, вагатися...). Проте чимало й таких дієслів, що хоч без дієйменників і вживаються, але з дієйменниками набирають дещо іншого значіння: *взявся робити, став казати, маю журитися* тощо:

Старий взявся просити. (Нар.)

Ой вийду я на річеньку та й стану думати.

(Нар. пісня)

Як маю я журитися,

Докучати людям,

Піду собі світ-за-очі. (Т. Шевч.)

На питання, як же в'яжеться дієйменник із своїм керівним словом, можна сказати, що він прилягає (див. § 140). Див. іще § 187 щоб.

§ 181. Щодо членів речення, то крім усього Однорядні члени речення досі виявленого (головна пара, другорядні члени речення тощо) в ньому бувають іще так звані однорядні члені.

Придивімось до двох таких речень:

В саду похилилася квітка осіння

На ніжнім високім стеблі. (Г. Чупр.)

Довго дививсь я на море і плакав в журбі нероз-
важній

Над безталанням людини на лоні байдужім при-
роди. (М. Черняв.)

Коли розікласти ці речення на пари, то ми знайдемо одне слово, що не ввійде в жадну пару а ні як член її, а ні як помічне слово. Це словечко *і* в другому реченні. Усі ж інші слова, як звичайно, за вказаним у § 139 правилом увійдуть у синтаксичні пари. Коли ж приглянутися до того словечка *і*, яка його роль в реченні, не важко помітити, що вона де в чому схожа на прийменники. Адже ми без труда бачимо, що *і* зв'язує *дививсь* і *плакав*. Проте ми також легко бачимо й відмінність цього словечка *і* супроти прийменників. Останній зв'язує, сказати б, не рівноправні члени речення, показуючи саме стосунок залежного іменника до керівного (*в саду похилилася, квітка на стеблі, дививсь на море* і т. ін.). Щождо сполучника *і*, то він знаменує якісь нові, досі не розібрані в нас стосунки поміж словами речення. Навіть і пари такої („дививсь і плакав“) при розкладі речень не було, бо в нас були пари з одного боку *я дививсь* і *я плакав*, а з другого боку такі пари, де *дививсь* і *плакав* були керівні члени: *довго дививсь, дививсь на море, плакав в журбі* тощо.

Ясно з усього, що сполучник визначає щось інше супроти стосунків усіх членів речення. Ні згоди, ні підрядності, ні прилягання немає в стосунку — *дививсь і плакав*, бо нема в них взагалі керівного й залежного слова, а є цілком рівноправні члени, сполучник же *і* як єсть указує ніби на їх рівнобіжність, однаковість. З розкладу речення на пари видно, що обидва ці слова *дививсь* і *плакав* стосуються до того самого третього слова (*я*), що обидва вони присудки зовсім незалежні один від одного. Взагалі ми вже знаємо, що до того самого одного слова в реченні можуть належати кілька додаткових слів і навіть однієї категорії, напр., при іменникові може бути кілька додатків прикметникових, при дієслові кілька додатків іменникових тощо. Але далеко не всі такі залежні від одного керівного слова слова будуть у такому стосунку до себе, як ото *дививсь* і *плакав*. У словосполученні, напр., *мій добрий приятель подарував дітям книг з словом приятель* згоджуються *мій* і *добрий*, слову *подарував* підряджуються *дітям* і *книгу*, тільки ж і прикметникові обидва додатки й іменникові не такої рівнобіжності, як вгорі наведені присудки. Зверхнім показчиком неоднаковості і буде саме сполучник *і*: він ніяк не можливий у словосполученнях поміж нібито однаковими додатковими словами *мій добрий*, а так само і *дітям книгу*. А в інших реченнях, з іншими подібними рівнобіжними словами і поміж прикметниками тощо можливий сполучник, напр.:

Куди летить

Той поїзд голий і голодний? (М. Рильськ.)

То він на жарт

Осикою та терличем лякає. (Л. Україн.)

Адесь гармати б'ють тривожно і невпинно.

(В. Сосюра)

Кров і дим їх упоїв. (Т. Шевч.)

Рече та стогне Дніпр широкий. (Т. Шевч.)

От такі саме члени речення, що залежать від того самого третього слова, а між собою зв'язані сполучником і зуться однорядні члени речення.

Однорядні члени речення дуже поширені в мові, і власне ми повинні говорити не тільки про однорядні члени речення, а однорядні слова, бо однорядними бувають не тільки геть усі члени простого речення, а й усі інші слова й словосполучення (прикладки, відокремлені слова, дієприслівники, кличні слова, другорядні присудки). Найпростіша форма однорядності слів це повторення їх: *іде та й іде* і т. ін. Однорядні слова мають велику вагу для письма, бо з однорядністю зв'язане вживання на письмі коми. Справа бо в тім, що однорядні слова пов'язуються не тільки сполучниками, а й певною інтонацією на місці сполучника, де звичайно й ставиться на письмі кома:

Гнуться, гнуться, гнуться верби. (О. Олесь)

Ой сама я, сама. (Нар. пісня)

Тихий, тихий Дунай! (Т. Шевч.)

Ой летіла зозуленька куючи, куючи. (Нар. пісня)

Мені так любо, любо стало. (Т. Шевч.)

Скоро буде землянька

Вся в вінку, вся в вінку. (О. Олесь)

У поправній добрій вимові таких речень із однорядними словами найяскравіше виступає інтонація однорядності: характерна вимова однорядних слів із протягом супроти вимови інших слів та павзи поміж однорядними словами на місці сполучників. Щоправда, саме повторення слова вже є певний стилістичний засіб підкреслити його вагу, отже й спеціальна вимова таких однорядних слів тут виступає, сказати б, дещо прибільшено, з більшим підкресленням їх однорядності, ніж у звичайних однорядних слів (не однакових). Але основний характер цієї вимови залишається в усіх однорядних словах без сполучників, а на ньому ж часто й ґрунтується пунктуація.

Однорядність далеко не завжди визначається граматичною одноманітністю та однаковою залежністю слів, хоч подекуди цього й справді досить. Та так чи сяк, а вимовні ознаки однорядних слів це те, що об'єднує всі однорядні

слова без сполучників, і наявність чого дає підставу до певної пунктуації. Як і часто в синтаксі, однорядність не завжди гостро відмежована від інших мовних явищ, самий вимовний тип її може в окремих випадках стиратися (напр., під впливом віршового ритму), і тут на допомогу повинні прийти інші ознаки однорядности, передусім те, чи може між сумнівними словами стояти сполучник. Взагалі ж ступінь певности й обов'язковости однорядних членів досить різноманітний як до синтаксичної категорії.

Щодо однорядних підметів і присудків без сполучника, то вони ніколи не можуть викликати сумніву, бо неоднорядні підмети чи присудки не бувають:

Гармидер, галас, гам у гаї. (Т. Шевч.)

Сумує, квилить, плаче рано

В Путивлі граді Ярославна. (Т. Шевч.)

Яка ж ти, о воле, прекрасна, пречиста. (О. Олесь)

Але не те щодо другорядних членів речення. Сама належність їх до однієї синтаксичної категорії та залежність від того самого керівного слова ще не визначає їх однорядности. Не однорядні ж, напр., підкреслені слова в таких зразках:

Твердий безостий колос б'є по руках.

(М. Коцюб.)

*Труда раптом пильно мовчки дивиться на
Макса.* (В. Виннич.)

Десь збоку возко підпадьомкає перепел.

(М. Коцюб.)

*Я сказала, що справді трохи незграбно
пошито.* (Л. Україн.)

*Потім зразу немов хто гарячою крицею торк-
нувся до заснулого серця.* (С. Васильч.)

На шлях дивлюся та на поле,

Та на ворону на хресті

На кладовищі. (Т. Шевч.)

*Розметеним ураганом листям несуться вули-
цями учасники великого свята.* (В. Виннич.)

Не можна поміж такими словами поставити для зв'язку їх сполучника, немає в вимові цих слів зовсім інтонації однорядности, властивої, напр., однорядним словам у таких зразках:

Затремтіло щось людське, м'яке

В старім серці пророка. (Ів. Франко)

*І довга тінь химерна
Лягає на її маленький, теплий слід.*
(М. Рильськ.)

*І вперше очима іншими поглянув на небо, на
землю, на себе. (П. Тич.)
Зелено, або усюди! (О. Олесь)*

Інтонація однорядности властива не тільки окремим
словом у реченні, вона охоплює й цілі словосполучення:

*І співав він пісню, пісню лебедину,
Про озера сині, про красу степів.
Про велике сонце, про вітри і хмари.*
(О. Олесь)

Та в цих випадках усе ж є граматичні ознаки одно-
рядности — однаковість конструкції залежних однорядних
членів, але однорядність поширюється й на не однакової
конструкції слова й словосполучення, а до того такі одно-
рядні члени можуть іти навіть усуміш із цілими окре-
мими (іноді неповними) реченнями як ніби однакові вимо-
вою елементи:

Ось ви в злиднях, босі й голі. (О. Олесь)

І діти майнули

По горищах, по коморах,

По льохах, усюди. (Т. Шевч.)

*Простору, нечепурну, з обідраними стінами „ка-
зарму“ повно накурено тютюном. (С. Черк.)*

*Заквітчана, у червонім намисті, сорочка виши-
вана, в черевичках — ну, дівчина як зірочка!*

(М. Вовч.)

*Приглядається до кожного обличчя: змарніле, засма-
жене, полуплене, білі плями по їх. (С. Васильч.)*

*Одна старіша — висока, струнка, в очіпку, енер-
гійне обличчя, сірі очі в чорних віночках.*

(С. Васильч.)

*Говорила моя бесідниця дрібно, швидко, тонким
сопрано, перебиваючи себе раз-у-раз. (Л. Україн.)*

І знов таки однорядність таку можна підтвердити тим, що
на місці ком поміж словами можливі сполучники. Ми їх
і знаходимо поміж граматично неоднорядними словами, але
однорядними вимовою, напр.:

*Блідий і дрібно тремтючи, Давид провів по
чолі рукою. (А. Головка)*

Хіба тебе не радує хвала

моя і наших друзів скромних? (Л. Україн.)

Тільки не слід думати, що однорядні члени завжди ідуть побіч себе. Іноді вони досить далеко одне від одного, надто ж присудки, як от напр.,

*О, марсельезо, бий в серця черстві, холодні,
Глухих, сліпих під прапори скликай,
Зови народ на свято всенародне,
Веди народ в обітний край!* (О. Олесь)

Минувши перші дві коми, про всі інші можна сказати, що вони бездоганно правильно відбивають аж три розряди другорядних слів.

Казавши про сполучники поміж однорядними словами й словосполученнями, ми завжди мали на думці єднальні сполучники *і, та, та й*. Ці сполучники частенько ідуть поруч безсполучникових конструкцій, себто в таких словосполученнях, де однорядні члени вирізняються певною інтонацією в вимові і комою на письмі. Легко помітити, що коли в словосполученні з однорядними членами є тільки один сполучник, то в тім місці, де він, вимова буває без характерної павзи, та навіть і інтонація зв'язаних однорядних слів уже наближається до інтонації звичайних членів речення. Тим і коми тут ніколи не буває:

*Я спала сном камінним у печері глибокій, чорній,
вогкій та холодній.* (Л. Україн.)
Туман, туман та пустота. (Т. Шевч.)

Так само й коли два сполучники поміж однорядними членами в реченні, то комами вони не виділяються, хоч це вже не послідовне правило, бо тут іноді перед сполучниками і кому ставлять — як до вимови. Алеж коли той самий сполучник у реченні зв'язує однорядні члени понад два рази, то і в вимові такі члени більш-менш виразно відмежовані один від одного, і на письмі поміж ними бувають коми:

*А тим часом місяць пливе оглядати і небо, і зорі,
і землю, і море.* (Т. Шевч.)

Кінець-кінцем інтонація (надто павза) найбільше важить у пунктуації при однорядних членах, тим то й визначити згори правила її точно і в усіх подробицях ніяк не можна, як не можна й вимагати одноманітної пунктуації в цих випадках. Ось декілька прикладів пунктуації особливо складних словосполучень із однорядними членами речення, кличними формами, відокремленими словами (із Шевченкових творів):

*Сумує, квилить, плаче рано
В Путивлі граді Ярославна,*

*І каже: „Дужий і старий,
Широкий Дніпре, не малий“.*

*І ридала,
І батька й матір проклинала,
І все на світі.*

*Боюся,
І вимовить боюсь тепер
Твое грядущее...*

*Згадаю те лихо, степи ті безкраї,
І батька, і діда старого згадаю.*

Щодо rischi замість коми поміж однорядними членами речення, сеbio в таких випадках, як

*Риемо — риемо — риемо
Землю...
Сіємо — сіємо — сіємо
Буйні червоні цвіти... (В. Чумак)*

то про це буде далі.

Рівнобіжно до того, як буває і з прикладками, однорядні слова можуть тісніше в вимові в'язатися, і тоді на письмі такі пари віддаються з розділкою, напр.:

Ревуть, лютують вороги,
але

*Реве-лютує Візантія. (Т. Шевч.)
День біжить, дзвенить-сміється,
Перегулюється. (П. Тич.)*

Але внутрішні стосунки однорядних членів речення не вичерпуються тим, що визначають єднальні сполучники *і, та* або їх заступник інтонація однорядности. Є ще ціла низка інших сполучників на однорядні члени з зовсім іншими й різноманітними значіннями, як от протиставлення (*а, але, та...*) розділовости (*або, чи, то*), наслідку (*аж, то*), причини (*бо*) тощо. Уже саме значіння їх таке, що треба передбачати при них більшої вимовної відрубности однорядних членів із цими сполучниками, ніж із сполучниками єднальними. Здебільшого (власне майже завжди) наступний із однорядних членів, з'єднаних одним із таких сполучників і відокремлюється на письмі від першого комою — як вираз і вимовних стосунків, напр.:

*Били, а не вчили. (Т. Шевч.)
Душею він дитя, хоч голову схилив. (Ів. Франко)
Бо в тебе дух не вільний лісовий,
А хатний рабський. (Л. Україн.)*

Останній приклад цікавий тим, що там є групи *вільний лісовий* і *хатний рабський* на письмі віддані не як однорядні

слова (без коми поміж ними). Власне коли б тут не було протиставного сполучення з *а*, цілком імовірно, що, напр., *вільний* і *лісовий* були б трактовані як однорядні слова, а так само і *хатний* та *рабський*, і тільки через наявність протиставлення, щоб сильніше відтінити єднальний зв'язок першої пари прикметників і другої супроти зв'язку їх однієї проти другої та однорядність їх не відзначена.

Але докладніше про значіння сполучників див. § 187.

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ.

Способи сполучування речень § 182. Основна мовна одиниця—просте речення—рідко коли виступає цілком відокремлено, незалежне від інших речень.

Звичайно ми говоримо цілими (більшими чи меншими) групами речень. Пов'язані речення між собою бувають далеко не однаково. Одні з них такі самостійні й незалежні до себе, що не випадає й говорити про характер зв'язку їх, бо його ніяк не можна вбачати, але є й такі словосполучення, де ми легко вирізняємо всі елементи речення, в тім числі головну пару, а проте нам ясно, що все це словосполучення-речення самостійного значіння не має, самостійно, незалежно від другого речення, не існує і тільки разом із іншим чи навіть іншими словосполученнями-реченнями набуває значіння закінченого мовного ряду.

Ми знаємо, що й просте речення не може бути точно визначене як певне словосполучення, ми знаємо, що ступінь скорочення основних елементів речення з одного боку і поширення, ускладнення з другого дуже великий, що в багатьох, напр., так званих неграматичних реченнях уже й натяку нема не тільки на підмет, а й на самий корінь граматичного речення—особове дієслово. Тим паче ускладняється справа з розростанням речення. Уже з попереднього розділу синтакси ми бачили, що в мові чимало таких словосполучень, де ніби стирається межа між реченням і реченнями. Так, відокремлені члени речення бувають настільки самостійні, що посідають у мові місце звичайного речення і в вимові і на письмі (див. § 176).

Звичайно, в цім розділі ми розглянемо лише деякі найважливіші розряди складних речень, себто таких словосполучень, що з одного боку чимось пов'язані між собою в тіснішу групу, а з другого мають у собі ознаки щонайменше двох речень. Коли виходити з визнання за присудком основи речення, то вже речення з однорядними членами дієслівними можна віднести до складних речень. Взагалі поміж простим реченням і складним нема виразної

межі. Все ж чимало є таких словосполучень у мові, що їх уже здавна повелося розглядати як складні речення. От на практично важних із них ми й спинимось.

Усі складні речення щодо способу їх взаємозалежності можна поділити на дві групи: рівнорядно-сполучені й підрядно-сполучені. Звичайно, ми не говоритимемо за такі рівнорядно-сполучені речення, що відокремлюються одне від одного великими розділовими знаками — крапкою, знаком оклику, знаком питання. Ми говоритимемо лише за такі рівнорядно-сполучені речення, що хоч і однаково самостійні і незалежні одно від одного, та все ж тільки всі разом викликають цілком закінчений суцільний психічний акт, як і окремі закінчені речення. Такі рівнорядно-сполучені речення на письмі віддаються звичайно комами, тобто між ними ставиться кома:

*Розпались кайдани, минула зима,
Розвіялись хмари, розтала пільма.* (О. Олесь)

Щодо підрядно-сполучених речень, то це такі складні речення, де більш чи менш явно виступає неоднаковість залежності їх: одно з них виступає як керівне, друге як залежне, підрядне. Підрядно-сполучені речення дуже різноманітні і щодо значіння і щодо способів сполучування. Проте в них є дещо спільне те, що об'єднує їх і відрізняє від рівнорядно-сполучених.

Між окремими реченнями підрядно-сполученого складного речення теж ставиться кома:

Я гадаю, що та сусідка може ще й пожити.
(Л. Україн.)

Як між простим реченням і реченням складним є такі перехідні словосполучення, що не дозволяють різко розмежувати їх між собою, так немає безумовної межі й поміж рівнорядно-сполученими й підрядно-сполученими складними реченнями. Та те буває лише в поодиноких випадках, бо ж типові речення того й того розряду досить виразні мають свої прикмети й особливості.

Найзагальніші й разом найхарактерніші відзнаки тих і тих складних речень ритмо-інтонаційні. У § 138 ми вказали на характерні інтонаційні відзнаки простих речень у їх трьох головних формах — речень-розповідей, речень-окликів і речень-питань. Тепер нам дуже корисно зіставити інтонацію простого речення-розповіді з інтонацією рівнорядно-сполученого речення, власне перших його складників. Для спрощення справи візьмим рівнорядно-сполучене

речення з двох речень, тобто, напр., першу половину наведеного зразка з Олеся:

Розпались кайдани, минула зима.

Навряд, чи може бути заперечення проти того, що призначена інтонація цього складного речення така сама, як і в звичайного простого речення-розповіді, напр.:

Ліс ще дримає в передранішній тиші.

Та чи можна ж не помітити, що в середині рівнорядно-сполученого речення є зовсім новий ритмо-інтонаційний вузол супроти простого речення? А коли ми захочемо ближче визначити його, то безперечно знайдемо деяку схожість інтонації наприкінці першої частини складного речення (тобто перед комою) з інтонацією кінця всього речення, отже взагалі кінця речення-розповіді. Задля визначення ж і відмінності ритмо-інтонаційного вузла в складному рівнорядно-сполученому реченні супроти ритмо-інтонації двох сусідніх речень-розповідей (себто з крапкою поміж ними), нам слід зіставити наше складне речення в його натуральній вимові з такими двома сусідніми реченнями. Порівняймо, напр., те складне речення з такими двома цілком самостійними реченнями:

Ясна ніч. Не чути грому. (Ів. Франко)

І в рівнорядно-сполученому реченні є павза при вимові його, а саме на комі, і так само вона є після *ніч* в цих двох реченнях (на крапці).

Але в останньому випадкові павза помітно більша. Разом із цим в обох випадках перед комою і крапкою спадання голосу (зниження тону). Знов же на крапці це буде виступати яскравіше, виразніше. Усе це ще яскравіше виступить перед нами, коли в обох парах поперемінювати пунктуацію: в першому реченні поставити в середині крапку, а в другій парі, навпаки, кому і потім прочитати їх відповідно до нової пунктуації. Після всього не можна не переконатися, що рівнорядно-сполучене речення це в основі те ж, що й самостійні речення-розповіді, тільки з дещо ослабленою відрубістістю їх (власне першого), або, інакше сказати, з деяким наближенням їх до себе.

Виявляється це в зменшенні павзи між сполученими реченнями в вимові та в зменшенні спадання голосу в кінці першого речення. Проте вже в попередньому § можна знайти натяк на те, що такі рівнорядно-сполучені речення вимовляються з протягом. Справді, ці вимовні елементи однорядних слів властиві й їм.

Середнє ритмо-інтонаційне значіння в сполучуванні речень відбиває на письмі розділовий знак середник (;). Найчастіше знак цей як єсть тоді й уживається, коли нема виразних ознак ні самотійних речень (крапка), ні рівно-рядно-сполучених.

Зовсім інший інтонаційний малюнок у реченнях під-рядно-сполучених. На першому-ліпшому з них легко пере-свідчитись, що на місці зустрічі окремих речень, на комах, відбувається характерне піднесення тону в кінці першого речення перед павзою між ними. Це піднесення не буде таке сильне й напружене, як у реченнях-питаннях (див. § 138), алеж воно властиве геть усім підрядно-сполученим реченням і становить їх властивість. Підрядно-сполучене речення з ритмо-інтонаційного погляду це ніби ряд ослаб-лених речень-питань у тім їх варіанті, коли піднесення припадає на кінець словосполучення. Тільки останнє речення або частина його перед крапкою має звичайну спадну інто-націю. Так, напр., в

*Було так тихо, що Остапові кроки лунали в полі,
мов гупання ціпа на току.* (М. Коцюб.)

ми маємо таке піднесення перед обома комами (а на комах павзи), а в фразі

*Коли лежиш в полі лицем до неба і вслухаєшся
в многоголосу тишу полів, то помічаєш, що в ній
щось є не земне, а небесне.* (М. Коцюб.)

таких піднесенень трое.

М. ін., подібна відрубна ритмо-інтонація властива й від-окремленим членам речення, дісприкметниковим сполу-ченням (див. §§ 176, 177).

Рівнорядно-
сполучені
речення

§ 183. Рівнорядно-сполучені речення взагалі в мові дуже поширені. Це власне первісний спосіб сполучування речень. Адже найпростіше зв'язати два чи більше речення способом зістав-лення їх, наближення їх до себе. Найприродніше засто-сувати рівнорядно-сполучених речень тоді, коли окремі мислі, як відповідники простих речень, в стосунку між собою, сказати б, простого сусідства, а не в стосунку причино-вості, наслідку, умовності, взагалі внутрішньої залеж-ності однієї від другої.

Щоб віддати ці останні стосунки, вже не вистачить способу рівнорядного сполучування речень, треба спо-собою підрядного.

Тим то рівнорядно-сполучені речення найбільш доречні в описах. Добре ними відлати момент, змалювати становище з назверхнього боку, сконстатувати факти. До зразка рівнорядно-сполучених речень, наведеного в попередньому §, можна ще додати:

*Сонце заходить, гори чорніють,
Пташечка тихне, поле німіє.* (Т. Шевч.)

*Крикнув перепел в ярочку,
Стрепет приснув над тернами,
По кущах між дерезою
Ходять дрови табунами.* (Я. Щогол.)

*Заспівають на колишній голос кобзарі,
І затужають у розпущі матері,
І напоїться сльозами ще земля,
І похилились в жалобі все гілля.* (В. Поліщ.)

Це звичайне застосування рівнорядно-сполучених речень, бож така рівнобіжність речень цілком відповідає рівнобіжності явищ чи картин, тільки суміжних між собою, та й годі. Але рівнорядно-сполучені речення вживаються ще як певний стилістичний засіб і тоді, коли означувані простими реченнями (складниками того сполученого речення) явища чи факти стоять у стосунку залежності і, здається, вимагали б складнішої синтаксичної форми на виявлення того стосунку. Ось кілька прикладів:

*Ой поїхав в Московщину
Козак молоденький —
Оріхове сиделечко
І кінь вороненький.* (Нар. пісня).

*Ведуть коня вороного —
Розбиті копита.* (Т. Шевч.)

*Був у неї собака з міді кований і зайчик череп'яний,
мережані вушка.* (М. Вовч.)

*Пливуть козаки, тільки мріють шапки,
Та на сей бік за нами.* (Т. Шевч.)

*Хлопчик найшовся в них, такий чорнявий,
у батька вдався.* (М. Вовч.)

*Ніганяють піснурубка:
Хлопець у свитині
Полатиній, у постолах,
На плечах торбина.* (Т. Шевч.)

У звичайній мові замість підкреслених речень були б або підрядні іменники, або підрядні речення чи інші підрядні словосполучення, наприклад: „що в нього було оріхове сидечко“, або „з розбитими копитами“ тощо.

Такі звороти з рівнорядними реченнями носять явні ознаки синтаксичних архаїзмів.

Такі синтаксичні архаїзми найбільше властиві народній поезії і взагалі народній мові. Та їй властиві рівнорядні речення не тільки в тих випадках, коли в розвинутій мові бувають конструкції з підрядними словами або реченнями, а почасти й у тих, коли, здається, поміж самими фактами, означуваними реченнями, немає й стосунку суміжності, рівнобіжності. Надто це властиво народній пісні:

Ой у полі метелиця —

Чого старий не жениться? (Нар. пісня)

Ой у саду черешенька зацвіла —

Мене мати за п'яницю віддала. (Нар. пісня)

Так само до синтаксичних архаїзмів народньої мови належить і спосіб сполучати окремі слова як однорядні тоді, коли внутрішній зв'язок їх (значіння) вимагає ніби підрядності:

Вези мене до матері до двора. (Нар. пісня)

З-під кореня з-під верби джсерело било. (А. Свидн.)

Неповні (підрядні) речення

§ 184. Серед додаткових підрядних речень виділяється група неповних речень.

Взагалі неповні речення в українській мові поширені не тільки в складних, а й у незалежних. Сюди належать, напр., так звані еліптичні речення, себто такі, що їм бракує або котрогось із головних членів речення, або й обох. Власне сюди належать і безпідметові та безприсудкові речення, що на них ми вже докладно спинялися, але зокрема сюди належать речення на означення загальних думок, сентенцій, закликів, вигуків, висновків тощо, де недостатні члени речення зрозумілі з обставин, коли з'являються такі речення, напр.: *Що громаді, те й бабі. А ні тельня! Ні дзень, ні кукуріку! За владу рад!* і т. ін.

Зареготався, розігнався —

Та в дуб головою! (Т. Шевч.)

Чи довго сеї муки? (Л. Україн.)

З долин, з узлісь — бурун пісень. (В. Блакитний)

Еліптичні речення дуже поширені в інтимній розмові, або й взагалі в мові людей близьких, що розуміють, мовляв, одне одного „з півслова“. Така мова раз-у-раз буває пересипана однослівними реченнями-натяками, бо інші члени речення зрозумілі для розмовників і так. Це, сказати б, синтаксис розмовної мови.

Але ми маємо спинитися не на таких неповних реченнях, а на неповних реченнях підрядних, звичайних у всяких мовних жанрах, надто ж у мові розповідній. Це такі підрядні речення, що, обслуговуючи керівне, зв'язані з цим останнім спільними членами (напр., спільним підметом, присудком, додатковим словом, а то й разом кількома). Ці спільні члени звичайно в підрядному реченні не повторюються, і таким чином у ньому в наявності бувають лише нові супроти керівного речення слова та ще сполучне слово. Та не вважаючи на таку неповність, ці підрядні речення зберігають всі вимовні ознаки додаткових підрядних речень (див. § 182) і тому на письмі завжди виділяються комами:

Женуть вітри, мов буйні тури. (П. Тич.)

Усе небо було вкрите густими хмарами,

Неначе чорною ріллею. (Ів. Неч.-Лев.)

Човен, як тінь, плинув до берега. (С. Васильч.)

В слюзах, як в жемчугах, мій сміх. (О. Олесь)

Мокриною цікавляться, немов би знайомою діркою в своїй слободі. (Б. Грінч.)

Немає журба на чоло,

Лягає перший сніг. (В. Сосюра)

Босфор клетить, неначе сказаний. (Т. Шевч.)

Ішов він такою ж тихою ходою, як і сюди.

(П. Мирний)

Мати шуткуючи одпихала їх, буцім сердита.

(А. Крим.)

Засів, буцім в болоті чорт. (Ів. Котляр.)

Поле, що безкрає море, розіслало зелений килим.

(П. Мирний)

В цей час у порту завжди, ніби граючись у хрещика, сновигали матроси. (П. Панч)

То так губи і складе,

Як ніби свистати. (С. Рудан.)

Навіть після сполучника, коли вже вимовного відокремлення тут немає, таке неповне речення на письмі виділяється комою:

Жінка встала...

І, мов водою, залилась

Дрібними, як горох, слюзами. (Т. Шевч.)

Тепер вона стояла й, як голодний вовк,

Клацала зубами. (П. Мирний)

Тільки ж не слід до таких словосполучень із немов, наче, мов тощо ставитися чисто формально.

Не можна сказати, що всі і завжди слова чи словосполучення з тими сполучниками неодмінно виділяються на шість комах. Коли, напр., такий сполучник править ніби за додатковий зв'язок поміж підметом і присудком, жадної коми ставити не слід: *Вона була як квіточка* (але *Вона була гарна, як квіточка*), а вже тим паче *Вона як квіточка*. Вони ніби помирились. Так само і в таких випадках, як:

Викинути літеру „щ“ як зовсім зайву. (З діл. мови)

Взяла відра та й побігла

Ніби за водою

До криниці. (Т. Шевч.)

На мов стесаній борідці де-не-де поп'ялось тонке, як павутиння, волосся. (П. Мирний)

У подібних сполученнях, звичайно, й вимова така, що жадних ком там не треба.

Цікавий ще такий приклад:

Кардинали,

Як гадюки, в'ються

Круг тіяри та нищечком,

Мов коти, гризуться,

За мишеня. (Т. Шевч.)

Тут слово *гризуться* в комах через те, що воно, як насамперед присудок до *кардинали*, розриває суцільну групу неповного речення *мов коти за мишеня*. Що воно справді передусім присудок до *кардинали*, а не до *коти*, це видно, коли ми захочемо надати нормального ладу словам у реченні, бож скажемо ми тільки... *та нищечком гризуться, мов коти за мишеня*.

У виданнях Шевченкового „Єретика“ звичайно після *гризуться* коми немає, а тільки перед ним, але така пунктуація неоправна, бо через неї за *мишеня* безпосередньо в'яжеться з *гризуться*, отже кінець-кінцем виходить, що „кардинали гризуться за мишеня“, чого Шевченко, певна річ, не збирався сказати. Уже можливіша була б така пунктуація, щоб *гризуться* зовсім не виділяти комами, алеж тоді б постало, здається, неймовірно складне речення з присудком у підрядному реченні, що одночасно стосується й до підмета головного речення.

Але крім цієї більш-менш тісної групи підрядних порівняльних речень, неповні додаткові речення бувають і інші, напр.:

Більше маєш ти заслуги

Між звіра ми, ніж хто другий. (Ів. Франко)

Так хотів придавити старшину, щоб і не писнула.

(П. Куліш)

Чи ти ба, яка моторна. (Нар.)

У таких неповних реченнях недостатні члени теж спільні з керівними реченнями. Ритмо-інтонаційні ознаки таких речень досить виразні, і комою відділяються вони послідовно. Звичайно завіси виділяються комою й підрядні речення безпідметові:

Не знають, де діти. (Т. Шевч.)

І спішить туди, де дніс. (Ів. Франко)

§ 185. Складні підрядно-сполучені речення, як ми вже не раз могли бачити з прикладів, звичайно в'яжуться через певні сполучники чи сполучникові слова. На сполучниках саме, себто на місці зустрічі керівного й підрядного речення, виявляється й ритмо-інтонаційний розрив, як показчик нерівнорядности елементів сполучування. Цей розрив настільки характерний для підрядно-сполучуваних речень, що він і сам, без сполучних слів, може творити підрядно-сполучене речення. Такий спосіб, щоправда, можна застосувати далеко не до всіх родів підрядно-сполучених речень, але все ж він досить поширений і то в різних мовних жанрах, надто ж у живій розмові. Замість втраченого сполучника в таких складних реченнях завіси бував підсилений ритмо-інтонаційний елемент, чому в таких реченнях майже завіси й риска на письмі ставиться, а не кома.

Подвійні сполучники в цих випадках можуть бути пропущені в обох частинах складного речення:

Дешева рибка — погана юшка. (Нар. присл.)

Є в дурня гроші — він і пан;

Є в його дорогий жупан —

І розум є. (Л. Гліб.)

Вип'єш — біжи, яко мога. (Т. Шевч.)

Обридло тут — туди мандруйте

На втісу п'юкам. (Л. Гліб.)

Мені б отак — змарніла б я. (Л. Гліб.)

Тут пропущений подвійний сполучник *коли* — *то*.

Не тільки в Крим ходив — в Туреччині бував.

(Л. Гліб.)

Пропущений *а й*.

Жаль про одно — погана доля склалась. (Л. Гліб.)

Пропущений *що*.

Звичайно, такі складні речення з пропущеними сполучниками і натомість підкресленою ритмо-інтонацією, як

певні стилістичні засоби, добрі на своєму місці, і не можна сказати, що вони цілком те саме віддають, як і речення з сполучниками. Іноді такі речення без сполучників навіть набирають якогось середнього значіння поміж складними реченнями з різними сполучниками, напр.:

*Почув я раз — старі сміялись люди,
Що квач притикою не буде. (Л. Гліб.)*

Тут на місці rischi можливий і сполучник як і що.

Хлопчиків, повиростають, у службу віддасть.
(Гр. Кв.-Осн.)

Пропущено коли вони.

Там були озера, очеретом поросли. (Гр. Кв.-Осн.)

Пропущено що.

Вимовне відокремлення таких речень цілком виразне.

§ 186. Є ще один розряд сполучування речень, що стоїть ніби на межі поміж рівнорядно-сполученими й підрядно-сполученими складними реченнями. Це зв'язок речень, що йдуть перед так званою прямою мовою. Пряма мова це чиясь мова точно передана другою особою.

Перед такою мовою звичайно йде вказівка чи вступне речення *він сказав, вони заявили* тощо. Так от зв'язок цих речень із наступною чужою мовою, точно переданою, і стоїть ніби посередині між зв'язком рівнорядних речень і нерівнорядних:

*Колись то коник вороний
Обурився на пугу:
„Я не дурний
Терпіти далі цю наругу“. (С. Пилип.)
Сказав раз Куц Билин:
„Билинонько! Чого така ти стала,
Мов рибинонька в'яла?“ (Л. Гліб.)*

Ритмо-інтонація на двокрапці при сполучуванні таких речень із чужою мовою з одного боку близька до ритмо-інтонації рівнорядних речень (див. § 183), алеж одночасно тут є ще елемент ніби недокінченості, чекання дальшого. Це специфічна двокрапкова ритмо-інтонація. Виразно вона виступає, коли порівняти, напр., такі словосполучення:

*Він говорив правду.
Він говорив.*

*Він говорив, вона мовчала.
Він говорив: „Тобі треба мовчати“.
Він говорив, що тобі треба мовчати.*

Останній приклад супроти передостаннього це спосіб зв'язку речень, що зветься непряма мова.

У згоді з тим, що сказано в § 183, можна зауважити, що пряма мова є первісніша форма сполучення речень, ніж непряма з підрядним реченням.

Але таке характерне при прямій мові сполучення речень (з двокрапкою на письмі) відоме й інде:

*Гайдамацьких грошей, кажуть, страшно брати:
вони нечисті. (Нар. опов.)*

На се коротка річ:

Дурний порядок — дурне й діло. (Л. Гліб.)

За скелями починало ясніти: світало вже.

(С. Васильч.)

Я чую, лящить соловейко,

Я чую: сумний його спів. (А. Крим.)

На цьому останньому прикладі, між іншим, добре видно одміну поміж сполученням підрядного речення з керівним (без сполучника, але з інтонацією підрядно-сполучених речень) та сполученням речень, що на письмі віддаються двокрапкою.

СПОЛУЧНИКИ.

Значіння їх
і вживання

§ 187. І в підрядно-, і в рівнорядно-сполучених реченнях, і в реченнях із однорядними членами, як ми не раз уже зазначали, велику вагу мають сполучники. Через сполучники, власне, насамперед і повстають складніші словосполучення в мові. З-поміж численних сполучників і сполучникових слів деякі виразно тільки підрядні, інші рівнорядні, але є й такі, що бувають то в рівнорядно-сполучених, то підрядно-сполучених реченнях (напр., *та*). Нарешті є й такі сполучники, що в'яжуть речення невиразно сполучені — чи то як рівнорядні, чи як нерівнорядні. Значіння сполучників мають іноді різне в різних реченнях, а взагалі їх значіння дуже різноманітне: єднальне, розділове, протиставне, причинове, допустове, відносне, висновне, часове, порівняльне, умовне, поясняльне, намірове тощо.

Сполучники бувають прості, поодинокі, і тоді вони, звичайно, ближче стоять до тих слів словосполучень і речень, що їх в'яжуть, ніж до тих, що з ними в'яжуть. Напр., у підрядно-сполучених реченнях такі сполучники належать (щодо вимови й правопису) до залежних речень. Алеж

у складних реченнях часто бувають складні, дво-, а то й трислівні сполучники, і тоді здебільшого вони є в обох частинах складного речення. Звичайно сполучники стоять безпосередньо перед тим словом чи словосполученням, що їх вони в'яжуть із іншими, хоч все ж деякі бувають і після них.

Чистих сполучників, себто таких, щоб вони вказували тільки на стосунок слів або словосполучень, розмірно мало, здебільшого сполучники, чи власне сполучникові слова, одночасно вживаються і як члени речення, отже далеко не завжди можна відмежувати сполучникове значіння слова від іншого. Не завжди можна розмежувати сполучники й частки, що звичайно мають підсильне значіння в мові. Сполучникові й часткові слова, надто ж іще з деякими абстрактного значіння прислівниками, уживаються по кілька в групі, творячи різноманітні й складні значіння, а іноді навіть і цілком самостійні, відповідні до цілого речення:!

І мов а ж чи сердишся на мене. (А. Головка)
Льорден ігнорував мене зовсім, і а ж щось у го-
дину по його приїзді покликала мене тітка.

(О. Кобил.)

Чи я ж би про таке тобі казала? (Л. Україн.)
Радиться, як би то показатися йому.

(Нар. опов.)

А чому ж би ні? (Л. Україн.)

Отим бо й ба. (Т. Шевч.)

Та таки а ні же. (Нар.)

Нижче ми подаємо огляд найголовніших сполучникових і часткових слів української літературної мови як окремих, так почасти і груп їх, з указівками їх значінь і вживання. А як за деякі сполучники говорилося й у попередніх розділах синтакси, то доводиться іноді попросту посилатися на ті місця, додаючи лише те, що треба додати. Зате ж на деяких, навпаки, доведеться спинитися довше з огляду на їх велику вагу в синтаксі та на те, що за них уперше говориться. Як і в огляді прийменників тощо, подаємо сполучникові слова за абеткою.

1. а — а) Протиставний сполучник однорядних членів і речень: *Били, а не вчили. (Т. Шевч.) Я великий, а ти малий. (Нар.) Йшли корови із діброви, а овечки з поля. (Нар. пісня) Сила без голови шаліє, а розум без сили мліє. (Нар. присл.) Дати волю не Інаракам, не вихваляння, а волю роз'яснювання, критики. (В. Виннич.)*

З цього й такі відтінки несподіваного, як у *дивлюся, а воно світає* тощо.

Часто в складних: *хоч — а, аби — а.*

б) Єднальний сполучник, тільки з особливим відтінком єднання, відмінним від *і, та*, а саме *а* приведує другорядного з рівнорядних членів, ніби менш самостійного: *Ой літає орел сизий, а за ним орлята.* (Т. Шевч.)

в) Як підсильне слово часто в початку речення: *А чи його звіри з'їли, а чи він втопився?* (Нар. пісня) *Всі гуляють. А де ж Гонта?* (Т. Шевч.) *А мій батько орандар.* (Т. Шевч.) *А киш-киш! А ну геть! А годі про це!*

Іноді з таким підсильним значінням *а* буває й у середині речення при однорядних словах: *Течуть річки, а все кривавії.* (Нар. пісня) *Покликала мене тітка до своєї кімнати, де знаходилися всі, а навіть Лена.* (О. Кобил.) *Перед а в середині речення завсіди кома.* Див. іще *ні, ніж, то, же.*

2. *аби* — головним чином з умовно-допустовим значінням, отже часто *аби — а, аби — то*: *Я гроші дам, аби він зробив.* (Сл. Гр.) *Аби шия, а ярмо знайдеться.* (Нар. присл.) *Аби тільки допекти, то ще й не те скаже.* (О. Рудан.) *Я б одав половину життя свого, аби ти була щаслива.* (П. Мирний) Звичайний ще в таких значіннях, як у *аби день до вечора, аби тільки щось казати, аби ж мені не спізнитись, аби ваша ласка.*

Подколи вживаються в додаткових реченнях і значіння мети: *Вчиться, аби з голоду не пропасти.* (З Київщ.). *Потім в'яже поводи докупити, аби коні ерозтіч не розбіглись.* (Л. Україн.) У цім останнім значінні частіше *щоб*.

Підсильне для основного значіння *аби* має додаткове *б*: *аби б*.

У середині словосполучень перед *аби* кома.

3. *або, абож, абощо — а*. У словосполученнях поміж однорядними словами й реченнями на означення розділовості, часто з повторенням: *Нехай це зробить він або хто інший.* (С. Гр.) *Або здобути, або дома не бути.* (Нар. прик.)

Кома перед *або* між однорядними членами речення як до вимови, але коли *або* має поясняльне значіння, себто стоїть перед прикладкою, кома обов'язкова: *Глитай, або павук* (М. Кропив.).

Так само здебільшого й перед *абощо*: *Ходи вже, абощо!* (Сл. Гр.)

Сполучник *або* повинен стояти перед тим словом чи словосполученням, що до них він стосується, тим то за помилку треба визнати конструкцію в Шевченка, де *або* стоїть перед словом, коли значінням він стосується до цілого словосполучення:

*В далекій дорозі
Найду або домо, або за Дніпром
Ляжу головою. (Гайдам.)*

(треба *або* найду долю).

б) У початку речення в значінні *хіба*: *Абож воно не так?* (А. Свидн.) *Або я, каже, знаю?* (З Поділля) *Не йди до корчми! Або що? от і піду!* (Сл. Гр.) Але в цім значінні *або* відоме не скрізь і в літературній мові менше поширене.

Як провінціалізм буває ще *альбо*.

Порівн. іще *чи*

4. *адже, аджеж* — тільки в початку незалежних речень або навіть замість речень, бо його значіння більше прислівникове, ніж сполучникове, почасти підсильне: *Адже ти бачила?* (Ак. Сл.) *Чи ти підеш туди? Аджеж!* (Сл. Гр.) Як провінціальний варіант трапляється й *аже, ажеж*.

- б. *аж* — поширений сполучник-прислівник на означення відтінків наслідків межі досягнення тих однорядних слів чи неповних і повних речень, що їх сполучає *аж* із попередніми: *Дурний, аж крутиться.* (Нар.) *Ніч була темна, аж чорна.* (М. Коцюб.) *А дядько летить, аж спотикається.* (С. Васильч.) *Ноги грузнуть, аж в постолах хлющуть.* (М. Коцюб.) *Поралася, аж поки наварила обідати.* (Б. Грінч.)

В таких реченнях можливі конструкції з сполучником словами *так* — *що аж, такий* — *що аж, як* — *то аж, як* — *так аж, доти* — *аж поки* тощо, коли ритмо-інтонація підрядно-сполучених речень виступає дуже виразно. Тим і при самому *аж* вона ще сильна, і кома перед *аж* у таких випадках обов'язкова.

Власне *аж* прислівникове слово, звичайне, напр., у таких сполученнях, як *приїде аж через місяць, доїде аж до річки, аж трое їх було* тощо. Але крім наведених конструкцій із *аж* сполучникового значіння з складних сполучників *аж* буває ще в таких складних реченнях, що стоять на межі поміж підрядно-сполученими й рівнорядно-сполученими: *Дивлюсь, аж наші йдуть.* (Сл. Гр.) *Вернувся додому, аж у його дома вже син найшовся.* (Нар. опов.) *Я думав так, аж воно інакше* (Сл. Гр.) Порівн. ще *а*.

- б. *але, алеж* — протиставний сполучник поміж неповними й повними додатковими реченнями з одного боку та керів-

ними з другого: *Не я, але ти тому винен.* (См.-Ст.) *Василь скочив через вікно, але так незручно, що шибка дзенькнула й посипалась на землю.* (М. Коцюб.) Перед але завжди кома.

Порівн. іще а, та, хоч.

7. *аніж* — див. *ніж*.

8. *ба* — здебільшого як прислівникова частка (з *бачиш, бач, як і ач*) на початку самостійних речень або в кінці їх (*ба який! чи ти ба!*), але зрідка й як сполучна частка однорядних слів чи й речень, що приєднуються з відтінком „навіть“, „але й“ (*ба й буває часо перед навіть як підсильна його частка*): *Я нічого не знаю, ба навіть і не чув. Таж не самі жінки, ба й чоловіки.* (Л. Україн.) *Він не тільки дурний, ба й злий.* (Ак. Сл.) *Родився на Підгір'ї, ба й ріс в Підгір'ї* (О. Федьк.) Перед ба в цих випадках кома.

9. *би, б* — як частка в умовних формах дієслова (див. § 82) та як складник інших сполучників (*аби, ніби, щоб...*) дуже поширене в мові. Сполучення *би то, б то* має значіння *ніби, нібито*, але буває тільки в головному реченні і не на початку: *Кажуть би то, подали... назад.* (А. Свидн.) *Та слід маленької, дівочої б то, ніжки видніється в писку.* (М. Рильск.) Підсильне значіння має *б* при *би*: *він би б, якби б...* Про чергування *би* і *б* див. § 15.

10. *бо, бож* — а) причиновий сполучник поміж підрядно-сполученими реченнями (де залежне часто буває неповне): *Не люблю його, бо він брехун.* (Акад. Сл.) *Спи ж, мій малесенкий, пізній бо час.* (Л. Україн.) *Не будь солодким, бо розлижуть, не будь гірким, бо розплюють.* (Нар. прик.)

Через змішування з причиновим же сполучником *тому* — що виникла конструкція *тому — бо* (зрідка і лише як зах.-укр. провінціалізм): *То я тому спитав, бо па н'ятаю...* (Л. Україн.) *Це він, певно, тому так каже, бо Орядин... зрікся.* (О. Кобил.)

Причиновий сполучник *бо* в'яже не тільки додаткове речення, а й ціле підрядно-сполучене складне умовне речення, входячи таким чином в складну сполучникову групу: *бо як — то, бо якщо — то, бо коли — то* і т. ін., напр. *іди собі, бо як скажу, то...*

Перед *бо* кома.

б) Як підсильна частка: *Годі бо вам! Іди ж бо сюди!* і т. ін.

Порівн. *же*

11. *буцім* — сполучникове слово в порівняльних реченнях: *Засів, буцім у болоті чорт.* (Ів. Котляр.)

Порівн. *мов, немов, наче, неначе, ніби, як.*

Часто з частками: *буцім би, буцім би то.*

12. *же, ж* — дуже поширена підсильна частка сполучникового значіння.

Підсильне значіння наближається до „саме“, „як раз“, так само до *а* [див. 1 в)] З ними *же* часто й чергується, а то вживається й разом із ними на ще більше підсилення. От декілька прикладів:

(*Приказали записати*) *м'ясо розідрать на рівні часті, лисиці ж ратиці віддать* (Є. Греб.) *Скелі, гори в'язуть море, море ж звуть ясні простори.* (О. Олесь) *Чи такі ж дівчата виступають перед нас у „Народніх оповіданнях“ М. Вовчка?* (П. Куліш.) *І ті ж люди, і ті ж самі... поприходили весною* (Т. Шевч.) *Чому ж не сталося зброї, тому не забракло сокири, коси.* (Л. Україн.) *В ту ж хвилину Ізидора зникла.* (Л. Україн.) *Як же ж заболіло мене, коли кілька днів по тім я побачив...* (Ів. Франко.) *А де ж Гонта?* (Т. Шевч.)

Але крім такого більш-менш самостійного й однакового значіння *же* (про це свідчить правопис: *же, ж* окремо пишеться), ця частка входить у цілу низку сполучників і сполучникових слів та прислівників, при тім почасти поруч таких слів існують і іншого значіння словосполучення з тих самих елементів. Так, існують тільки *адже, отже, ніж, тож, отож, бож, абож, аніж, щождо, але теж і те ж, також і так же, атож і а то ж, авжеж і а вже ж*, напр.: *я теж піду і я те ж саме казав, він також добре пише і він так же добре пише, як і всі інші топо.*

Та слід указати ще цікаві два сполучення *якже* і *также* (ненаголошені, або з наголосом на кінці), відмінні значінням від *як же, так же* і *також*: *Вгадує, було, пору по прохожих: як ідуть семінаристи в класу, то йому пора. Як же йдуть городяни та бурса, то ще рано.* (А. Свидн.) *Як же побачив хлопчик, що увійшли люди, він підняв голову.* (Гр. Кв.-Осн.) *Як же вгнався Потоцький за Богуном аж до Уманя, пристиг Хмельницький з царським боярином Шереметом Богуніві на одсіч.* (П. Куліш.) *Як же бог мені пошле обранця молодого, щоб я служив йому своїм здобутком..., тоді я вже заплачений.* (Л. Україн. Це слова митця-учителя) *Я б сама тому рада, коли б вони помирилися, поєдналися... Та вже бач: нічого не вдію.* (П. Мирний) *Хоч не так там просторо гуляти, так же втіхи буде там багато.* (Б. Грінч.)

Див. іще та.

13. *заки, заким* — в підрядно-сполучених реченнях рівнобіжно з прислівниковим сполучником *поки* (але цей останній далеко частіше): *Велю... возниченкам постояти, поки мати прийде з саду.* (Нар. пісня.) *Заки я схаменулася — його вже й немає.* (М. Вовч.) *Заким сонце зійде, роса очі виїсть.* (Нар. присл.)
14. *зате* — для зв'язку однорядних слів у реченні або речень: *Не так співають, зате горілки не вживають.* (Л. Гліб.) Кома перед *зате* обов'язкова.
15. *і, й* — єднальний, сполучник однорядних членів речення та рівнорядних речень — див. § 181. Але крім єднального значіння *і* має іноді ще особливе підсильне значіння, стоячи і в початку речення і в середині, звичайно перед тим словом, що до нього стосується: *І хто тебе знає?* (Т. Шевч.) *Далі вже й під Київ підступає.* (Нар. оцов.) *Він йй і каже.* (Нар.)

Див. іще та.

16. *коби, коб* — місцевий (зах.-укр.) сполучник у підрядно-сполучених умовних реченнях: *Коби зуби, то хліб буде.* (Нар. присл.) *Ой коби я зозуленька, щоб я крильця мала, я ж би ту Україну кругом облітала.* (Нар. пісня)
17. *коли* — крім чисто прислівникового значіння часто вживається як сполучник з часовим, умовним, допустовим значінням як разом із іншими сполучниками, так і без них, але завжди в складних реченнях: *Коли не прийду, все його нема.* (Нар.) *Коли згинув чорнобривий, то й я погибаю.* (Т. Шевч.) Іноді замість умовного *коли* буває *наколи*: *Наколи се не допоможе, то треба буде іншого способу вживати.* (См.-Ст.)

Часто з іншими сполучниками: *коли б — то, коли ж — то, коли що — то.*

18. *мов, немов, наче, неначе, ніби, як тощо* — це все більшменш однозначні сполучникові слова в порівняльних реченнях, часто неповних: *І блідий місяць на ту пору з-за хмари де-де виглядав, неначе човен в синім морі то виринав, то потопав.* (Т. Шевч.) *В душі йому Галя, що та зірочка сяє.* (А. Свидн.) (Див. іще § 184).

Намість таких сполучників у західноукраїнських письменників бувають ще місцеві *знай, гейби, коби*: *Стара верба похилилась над ним, знай та ненька рідна над своїми діточками.* (О. Федьк.)

В усіх таких випадках перед сполучниками, звичайно, буде кома на письмі, бо такі сполучення

становлять виразний тип складного підрядно-сполученого речення.

Але коли такі сполучникові слова стоять поміж членами простого речення, визначаючи певний відтінок зв'язку їх, то й на письмі кома поміж ними не ставиться: *Сніг мов з рукава.* (Нар.) *Еней тоді як народився.* (Ів. Котляр.) *Ноги були мов би підняті.* (А. Крим.)

*А тим часом із діброви
Козак виїжджає,
Під ним коник вороненький...
Іде, спотикнеться —
Коло серця козацького
Як гадина в'ється. (Т. Шевч.)
Він як волосся на собі не рве. (Г. Барвін.)*

19. *наколи* — див. *коли*.

20. *не* — крім свого звичайного значіння заперечення, вживається ще в підрядно-сполучених реченнях при інших сполучних словах як підсильна частка (без заперечного змісту): *коли не прийдеш, усе йому ніколи; учи доти, доки не вивчиш тощо.*

У такій ролі *не* стоїть тільки перед дієсловом додаткового речення, і порушення цього правила можливе хібащо в віршах, як от напр.:

*Довго таке творилося,
Поки не в Варшаві
Запанував над ляхами
Понятовський жвавий. (Т. Шевч.)*

(Слід би: „поки в Варшаві не запанував...“).

21. *ні* — як сполучне слово вживається щонайчастіше в заперечних реченнях (з *не*, *нема*) з розділово-підсильним значінням, при тім часто з повторенням (*ні* — *ні*), хоч це не обов'язково; розділяє хоч однорядні члени речення, хоч рівнорядні речення: *Не спинила весна крові, ні злости людської.* (Т. Шевч.) *Нема Гонти! Нема йому хреста, ні могили.* (Т. Шевч.) *Такі швайцари ще потрібні нам усім, бо ж ми не вміємо ходити, ні сидіти.* (М. Рильськ.) *Нехай ні жар, ні холод не спинить вас.* (Ів. Франко) „Синок“ *той був чоловік ні видалий, ні удалий.* (П. Мирний) *Нема в його ні оселі, ні саду, ні стау.* (Т. Шевч.) Часто вживається з *а*, що має тут підсильне значіння, при тім можливі в тім самім реченні і *ні*, і *а ні*: *Я не люблю а ні його, а ні нікого другого.* (О. Кобил.) *З нею ні стати, а ні розмовляти.* (Нар.)

пісня.) *Не вірить другові, ні брату, бож а ні брат, ні вірний друг не подарує плям'ятю.* (М. Рильськ.) Так само з підсильним значінням уживаються й *ніже* (дуже рідко, як архаїзм): *Не минайте а ні титли, ніже тії коми.* (Т. Шевч.)

Кома в усіх таких випадках поміж однорядним членами майже завжди обов'язкова.

22. *ніж* — на сполучення неповних речень при реченнях із формами другого ступеня прикметників чи прислівників: *Лучче було дівчиною, ніж тепера молодичею.* (Нар.) *Кращий приклад, ніж наука.* (См.-Ст.). Див. іще як. Підсилене значіння в *аніж*.
23. *нім* — місцевий західньо-український сполучник у підрядно-сполучених реченнях (значіння „перед тим, як“, „поки“, „заки“): *Нім сонце зійде, роса очі виїсть.* (Нар. присл.) *Не день, не два теліжисвся Яким, нім забриніло перед ним Кам'янецьке кладовище.* (А. Свидн.)
24. *себто, цебто, тобто* — поясняльні сполучники найчастіше бувають при прикладках та однорядних словах: *А його жінка, себто Олена, була хорунжівна.* (Гр. Кв.-Осн.)

Див. іще *таки*.

25. *та* — а) Як єднальний сполучник однорядних членів речення й рівнорядних речень (останніх дуже не часто): *Батько та мати.* (Сл. Гр.) *А вже раді та раді.* (Гр. Кв.-Осн.) *За током ішов садок — великий та розкішній.* (А. Свидн.) *Дивлюся: так, буцім сова летить лугами, берегами та нетрями, та глибокими ярами, та широкими степами, та байраками; а я за нею та за нею...* (Т. Шевч.) *Віга та голосить.* (Т. Шевч.) *Тільки кінські підкови кляпали, та калюжа на всі боки розбігалася од прудкої їзди.* (П. Мирний.) *Сичі в гаю перекликались, та ясен раз-у-раз скрипів.* (Т. Шевч.)

Щодо стосунку єднального сполучника *та* до такого ж сполучника *і* (*й*), то можна сказати, що вони не зовсім рівнозначні і що через те не завжди можуть заступати один одного. Сполучник *та* взагалі єднає менші словесні елементи, передусім слова (однорядні), сполучник *і* різні. Та й менші словесні елементи, окремі слова, *та* не завжди може з'єднувати, далеко менше, ніж сполучник *і*.

Так, напр., ми це зовсім легко помічаємо на однорядних дієсловах: коли вони визначають одночасну дію, зовсім природний між ними сполучник *та*, коли ж не одночасну, а послідовну одну за однією, то між ними можливий тільки сполучник *і*, а не *та*. Ми кажемо (й пишемо):

*іде та кричить, але став і кричить
 грає та приспівує, але прийшов і каже
 біга та голосить, але укусить і меду дасть
 розказував та плакав, але умивсь і втерся*

Тут у лівому стовпці одночасність дії не тільки щодо форм дієслів, бо така одночасність є і в правих прикладах, а в тім, що обидві дії відбуваються разом, напр., можна ж *ідуци кричати* тощо, але не те в дієсловах із правого стовпця, де дії кожної дієслівної пари відбуваються не рівнобіжно, а одна за однією (раніше „став“, а потім „кричить“ і т. ін.). У лівому стовпці сполучник *і*, звичайно, можливий, тільки не *та* в правому. Що ліві приклади тісніше пов'язані проти правих, видно й з того, що з них легше переходити на зовсім тісну сполуку дієслів (*грає-вигравав, дзвонить-сміється* тощо — див. § 121).

Але коли дієслова визначають і неодноразову дію, а поступневу (одна за однією), тільки треба визначити їх швидкість, знов же доречний між ними сполучник тіснішого єднання *та*: *стань та подивись, вечеряй та спати лягай* (швиденько) і т. ін. Навпаки, коли треба в однорядні слова внести більшу відрубність їх, ніби розділовість, то до цього надається тільки сполучник *і*, а не *та*: *А тим часом місяць оглядає і небо, і зорі, і землю, і море.* (Т. Шевч.) *І там, і тут, і скрізь погано.* (Т. Шевч.) Зокрема коли й перед першим із однорядних слів буває єднальний (власне єднально-розділовий) сполучник, то цей сполучник буде тільки *і*, а не *та*.

З усього цього ясно виступає значіння *та* як сполучника на тісніше з'єднання супроти *і*, принаймні в дієсловах.

З цього погляду ми визнаємо, напр., цілком доцільним *та й і* в такому місці з Шевченкового вірша „У неділеньку“: *Військо... з бунчуками з луку виступало та на трубах вигравало, і на горі разом стало.* Адже перші дві дії відбувалися рівнобіжно, а на горі *разом стало* це відрубна проти тих дія.

Так само доцільно вжити *і й та* в *Прийшли до мене віки неволі і плачуть, плачуть слізьми любови та по-відають вселюдські болі.* (N.N.)

Але щодо однорядних іменників, прикметників тощо, то хоч часто між ними можна вжити то *і*, то *та* без ніби помітної відмінності в значінні, все ж і тут, здається, *та* з'єднує тісніше, ніж *і*. Взагалі між однорядними іменниками частіше буває сполучник *і* (*й*), ніж

та, напр., у назвах байок Л. Глібова маємо майже втриє більше таких сполучень, як *Вовк і Кіт*, ніж *Вовк та Ягня*. Тільки, щоправда, не часто виразна підстава на *і* чи *та* між іменниками, прикметниками тощо. Коли ж у мові виступає потреба такі члени поставити далі, ніби відокремити, то тоді явно зростає й перевага в таких випадках сполучника *і*. Уже наведений приклад єднально-розділового значіння *і* в *і небо, і зорі...* Коли б ми захотіли підкреслити часову суміжність становищ, означуваних іменниками, певно ми дали б перевагу сполучникові *і* проти *та*, напр., у такому реченні: *Арешт, заслання і наразі тяжка недуга зовсім знесилили його* (а не „та наразі тяжка недуга“). А коли між такими однорядними словами взагалі є внутрішній зв'язок, напр., причиновости, то сполучник *та* між ними недоречний, напр., *бундючно й неприємно говорив він* (а коли ми ще яскравіше виявимо причиновий зв'язок обох тям, то тільки *і* й можливий тоді: *бундючно і тому неприємно*). Навпаки, цілком доречний сполучник *та* поміж однаковими прикметниками, напр.: *А вже раді та раді*. (Гр. Кв.-Осн.) *Красивий та красивий*. (теж)

Наведений у початку цього розділу приклад із Шевченкового твору (дивлюся: *так, буцім сова...*) нібито суперечить такому твердженню про значіння *та* супроти *і*, бо там саме й маємо *та* на означення суміжних, а не рівнобіжних явищ (сова летить лугами, берегами та нетрями, та глибокими ярами). Алеж і помилки тут немає, бо жадної недоречности *та* ми там не відчуваємо. У чім же річ? Здається, тільки в тім, що таким саме способом сполучування й досягається потрібний ефект швидкого лету сови. Адже зовсім звичайна конструкція, напр.: *А він як дремене повз хату та в ворота, та на вулицю...* Кінець-кінцем це стоїть у повній згоді з сказаним на попередній стор. про спосіб сполучування в залежності від значіння дієслова. На це ж указує й прикінцеве: *а я за нею та за нею*.

Але чи не найвиразніше виступає відмінність у значіннях *і* й *та* тоді, коли вони з'єднують цілі речення. Як уже зауважено, тільки зрідка буває тут *та*, а дуже часто рівнорядні речення й зовсім не можна зв'язувати сполучником *та*, а тільки *і*. Тільки такі власне речення, що визначають одночасні, рівнобіжні й цілком незалежні одна від однієї дії, можуть бути з'єднані сполучником *та*, як ото в наведених зразках (порівн. вгорі увагу про однорядні дієслова). Якже цього немає, коли, напр., вони визначають не одночасні дії, або якийсь

інший складніший стосунок між ними, сполучник *та* їх зв'язувати не може, а тільки *і* (якщо, звичайно, не якимсь іншим сполучником, що вказує на ще складніші стосунки). Не тільки такі рівнорядні речення, як *І день іде, і ніч іде* (Т. Шевч.) в жадному разі не можуть бути зв'язані сполучником *та* (з повторенням його), а й такі, як *Прийшла весна, і ріки зашуміли*. (О. Олесь)

Нарешті є ще складний сполучник із *та + і*: *та й*. Він знов же надає нового відтінку зв'язку. Безперечно він ближче своїм значінням до *і*, ніж до *та*. Про це вже свідчить те, що він може бути побіч *і*: *А йй, звичайне діло, і віри своєї жалко, та й родичів*. (М. Левиц.) Проте його значіння відмінне від *і*. Так, коли спробувати застосувати *та й* до правого стовпця прикладів на стор. 338, то побачимо, що цей складний сполучник цілком підходить до перших двох прикладів, але не надається до останніх. Зовсім природно сказати *став та й кричить, прийшов та й каже*, але не звичайно „укусить та й меду дасть“, „умився та й втерся“. Взагалі *та й* значінням своїм ніби посередині стоїть поміж *та й і*, зокрема при дієсловах буває доречний тоді, як вони визначають суміжні (не рівнобіжні) дії, але близькі до себе, а недоречний тоді, як ті дії відрубні, як треба віддати їх розділовість, отже як вони можуть мати два *і*: *і укусить і меду дасть, і вмився і втерся*.

Про розділові знаки при сполучниках *та й і* див. § 181.

б) Протиставне значіння *та* сильніше за протиставне значіння *а* і наближається до *але*: *Смійся лютий враже, та не дуже*. (Т. Шевч.) *З нетерплячкою вдивлялися вони в темряву, та нічого не бачили*. (М. Коцюб.) *Полетіла б я до тебе, та крилець не маю*. (Ів. Котляр.) Може бути і поміж однорядними словами і поміж цілими реченнями. Часто в зв'язку з іншими сполучниками: *хоч — та, якби — та*. Кома перед таким *та* завіси, як на це вже вказує й виразна вимова. Звичайне й *та й*: *обіцяв прийти, та й не прийшов і т. ін.*

в) Як підсильне слово *та* вживається перед цілим реченням і перед членами його поруч такого ж значіння *а, же, і* (див. угорі); а часто й разом із цими останніми: *Та була в мене жінка, та була в мене люба*. (Нар. пісня.) *Ой наступала та чорна хмара*. (Нар. пісня.) *Посадила б я її та в садочку у себе пахучою та м'яткоюю*. (Нар. пісня.) *Ой, повій, повій, вітре, через море та з Великого Лугу*. (Т. Шевч.) *А той дідусь та був собі зовсім каліка*. (См.-Ст.) *Та й дурний же який ти*. (Сл. Гр.) *Замість байдкувати та піди почитай*.

Коли такі підсильні слова (зокрема *та*) бувають поміж членами речення, вони ніби протиставляють ті частини, що розділяють собою. Це видно вже з того, що перед таким підсильним словом (*та*) в вимові буває павза (тільки на такий павзі не слід ставити коми).

У початку речення бувають іще складні підсильні слова *тадже* (з *та адже*), *таже ж*, *таж*: *Таже я тобі казав, що будуть гості.* (Сл. Гр.)

Порівн. *же*.

26. *таки* — підсильне слово з досить вільним місцем у реченні і з основним значінням зміцнювати слово чи слова, що до них воно стосується: *таки й він прийшов, таки він прийшов, він таки прийшов, він прийшов таки* і т. ін. Зокрема поширене при прикладках як поясняльне слово (надто в народній синтаксі): *А я й кажу покійній Марині, таки жінці.* (Т. Шевч.)

Порівн. *себто*.

27. *також* — див. *же*.

28. *теж* — див. *же*.

29. *то* — дуже поширене і як указівна частка і як сполучник, надто разом із іншими сполучниковими словами в складних реченнях: *як—то, якщо—то, що—то, коли—то, куди—то, хоч—то, де б не—то* тощо. Основне значіння сполучника *то* — висновне: *Люди не побачать, то й не засміють.* (Т. Шевч.) *Як не їв, то й не облилуйся.* (Нар. присл.) *Він мені добро зробив, то й я йому добро буду робити.* (См.-Ст.) *Що більше умієш, то так не наче більше світа бачиш.* (Сл. Гр.)

З повторенням *то* має розділове значіння і може бути як поміж однорядними членами речення, так і поміж реченнями: *Вештається він то сюди, то туди.* (См.-Ст.) *Село, наморене то бійкою, то дивовижною, втихомирилось.* (П. Мирний) *Біга Катря боса лісом, біга та голосить; то проклина свого Івана, то плаче, то проєить.* (Т. Шевч.)

Перед таким *то* може бути підсильне *а*: *Людей то млять, а то сварять.* (М. Рильськ.) Широко вживане причиново-пояснювальне *а то* в складних реченнях: *Не роби цього, а то буде тобі лихо.*

Порівн. *бо*.

Поміж реченнями й однорядними членами перед *то*, *а* то кома обов'язкова, як указує й ритмо-інтонація.

Бував й з підсильним значінням, напр.: *Що то плачу, що то гомону було та страху по селі.* (М. Вовч.)

30. *тобто* — див. *себто*

31. *тож* — див. *же*

32. *тощо* — як прикінцева частка після однорядних членів речення на означення незакінчености однорядних членів звичайно не відділяється комою від попереднього слова за її вимовою (але див. *абощо*).

Не слід плутати з *то що?* (інший наголос).

33. *хоч, хоча* — крім того, що входить у складні сполучники (див. *а, та*), буває в повторенні на розділовість однорядних членів речення або речень: *Звісна дівчача натура хоч у панстві, хоч у мужицтві.* (Гр. Кв.-Осн.) *Хоч сядь та плач, хоч сидячи плач.* (Нар. присл.) *Завтра буде хоч дощ, хоч сніг, хоч соняшно.* (Нар.) Буває і в підрядних реченнях: *Душею він дитя, хоч головою схилив.* (Ів. Франко) Кома ставиться не тільки в усіх таких випадках, а й тоді, коли *хоч* без повторення сполучає однорядні слова: *він дурний, хоч і вчений* і т. ін.

Порівн. *або, чи.*

Кома як у прикладах завсіди.

34. *чи, чиж* — крім того що входить у складні сполучники (*чи — що, чи — то, чи — а*), в повторенні вживається з розділовим значінням (порівн. *або, хоч*): *Чи гріх, чи два, а вже не видержу.* (Нар.) Може бути й без повторення між однорядними словами та в додаткових реченнях: *Як де зробить чорногуз гніздо на хаті, чи у дворі, то та хата щаслива.* (Нар.) *Подивися, чи коні запряжені.* (См.-Ст.)

Підсильне *а* як при ні: *Сама ж я не знаю, де мій милий дівся, а чи його звіри з'їли, а чи він утопився.* (Нар. пісня)

Так само підсильне значіння має й частка *ж*: *Чиж не однаково?* (Ак. Сл.)

А то ще й *то*: *Чи то летять над містом літні хмарини, чи то змагається з нічними сутінками блідий світанок листопаду, а чи сонце спадає в імлу затишної долини.* (М. Зеров)

Прикінцеве часткове сполучення на означення можливої розділовости й далі *чи що*, як і *абощо*, виділяється комою: *Тобто ти паном будеш, чи що?* (Ів. Неч.-Лев.)

Правопис *чи що?* з одного боку і *абищо, тощо* з другого визначається наголосом (неоднаковим) — порівн. § 92.

Прикладка з *чи* виділяється комами.

35. *чим* — у літературній мові трапляється в складних сполучниках рівнобіжно з іншими складними сполучни-

ками, напр., *чим* — то відповідно до *як* — то: *Чим до пана йти, то спершу до Йосипенка.* (П. Мирний)

Так само буває при прикметниках та прислівниках 2. ступеня: *І чим далі вони йшли, чим важче їм було обминати переешоди, чим сильніше пекло зверху сонце, а знизу камінь, тим більше завзяття одбивалось на їх червоних і упрілих обличчях.* (М. Коцюб.) *Чим ближче він до нас надходив, тим менше могла я говорити.* (О. Кобил.) *Платили йому менше, чим другим.* (Ів. Франко).

Але в літературній мові при другому ступені вживають переважно констукцій із *що* — *то*, або як в останньому реченні, *ніж*, *як* та прийменникових.

36. *що* — це найпоширеніший в українській мові сполучник із дуже різноманітним значінням і способами вживання.

а) Насамперед спинімось на *що* в відносних реченнях.

В мові дуже поширені такі підрядно-сполучені речення, *що* в'яжуться з якимось іменником головного речення як його ознака. Це й є відносні речення. Найпоширеніший спосіб зв'язку таких речень це через сполучник *що*.

З давніх давен такі речення в'язалися сполучниковими займенниками, і таким чином ті займенники разом були і членами підрядного речення (підметом або іменниковим додатком) і сполучниками, достоту так, як і тепер у мові часто буває, надто з прислівниковими сполучниками, *що* одночасно несуть аж дві ролі — і прислівникових додатків і сполучників, напр.: *Куди кінь з копитом, туди й жаба з хвостом.* (Нар. присл.)

Але згодом у таких відносних реченнях із займенниковим сполучником значіння членів речення в тому займенникові підупало, і він стався поволі тільки сполучником. Це позначилося тим, що такий займенник утрачав наголос, ставав ненаголошеним, як усі чисті помічні слова, а з другого боку втрачав здатність відмінюватися, бо ж сполучники не мають жадних родових, числових, відмінкових форм. Так постали підрядно-сполучені речення з сполучником *що* з колишнього займенника. Адже ми знаємо, що й тепер у мові є займенник *що* з своїми відмінковими формами, а проте ж легко пересвідчитися, що крім нього є ще й сполучник *що*, як невідмінне слово з усіма ознаками помічного слова. Так, явні займенники будуть у таких прикладах, як:

Що це лежить? — Полотно.

Чого тобі треба? — Хліба.

Я знаю, *що* вона подарує мені.

В останньому прикладі що одночасно і додаток іменниковий і сполучне слово складного речення, бо ним же зв'язані окремі речення.

Алеж тільки сполучник буде що в прикладах:

Я знаю, що вона подарує мені книгу.
Були й такі, що нічого не знали.
Усі робітниці, що їм бракувало взуття, одержали його.

У підрядних відносних реченнях колишній займенник що став сполучником, позбувшись значіння іменника, чому, коли треба, в таких відносних реченнях із сполучником що з'являються окремі займенники на означення тих іменників. Взагалі всі такі відносні речення з що можна розбити на дві основні групи: перша це ті, що в них сполучний, себто зв'язаний із іменником керівного речення, іменник править за підмет у відносному, і другі це ті, що той сполучний іменник у них за додатковий іменник.

Ось приклади з першої групи:

Приходить до ко́ня, що з мідною гривею. (Нар. опов.)
Могутні дуби, що густою лавою стояли понад озером, повилися густими тіннями. (С. Васильч.)
Той дід, що сидить біля мосту. (М. Колюб.)
Аллах... цурається мерзенного народу, що оббиває у царів пороги. (П. Куліш)
Він взяв собі за жінку Пандору, що смерть і горе людям дарувала. (Л. Україн.)
Ото його батько, що приходив з учителем.
(П. Мирний)
Ми ті, що гнулися. (Ів. Франко)
Були такі, що тікали. (П. Тич.)
Не згадує ти того, що вже воно не вернеться.
(Б. Грінч.)
Важко убогим своє добро збувати, що воно в нас кров'ю обкипіло. (М. Вовч.)

У таких реченнях здебільшого, власне майже завжди, підрядне речення буває неповне, а саме без підмета, бо він зрозумілий із керівного речення, де завжди буває іменник чи його заступник, що до них і стосується ж підрядне речення. І коли в останніх двох прикладах, де ми бачимо підмет воно, усунемо їх, речення в ясності й зрозумілості нічого не втрачають. Чи то назовного, чи

непрямих відмінків буде той керівний іменник в головному реченні, зв'язок його з підрядним реченням звичайно буває настільки ясний, що підмет в останньому вже зайвий, тим паче, що й форма присудка в ньому часто точно вказує, до якого саме іменника головного речення стосується підрядне речення, напр.: *дуби...— (що) стояли, Пандору...— (що) дарувала*. До деякої міри цьому сприяє й те, що й сам сполучник *що* не втратив ще геть чисто зв'язку з займенником *що*, а цей останній, маючи дуже загальне значіння, може ніби заступати підмети дуже різноманітної форми й значіння (порівн. *що воно їде?* тощо).

На те, що справді в таких реченнях *що* не згубило ще цілком свого займенникового значіння, вказують і речення з *що б*— *щоб: нема такої людини, що б не знала горя, але нема такої людини, щоб вона не знала горя*. Принаймні здебільшого в перших випадках пишуть *що б*, бо там *що* заступає підмет, але в других випадках, де є наявний підмет *вона*, ніколи не пишуть *що б*, а тільки *щоб*.

Але дещо інак в'яжуться підрядні відносні речення тоді, коли зв'язковий іменник їх править за додаткове слово, а не підмет, себто за іменниковий додаток, як бачимо з прикладів:

Ой чия то хата з краю, що я її не знаю.

(Нар. пісня)

Не розповідає горлиця про свою дитину милу, що її шуліка забила. (М. Хвильов.)

Дякуйте тим, що й теперечки ще по паланках на перехрестях кістки їх крутяться на палях.

(О. Сторож.)

Згадав свою покійницю матусю, що я маленьким ще zostавсь без неї. (Л. Україн.)

Се вже тобі не та мала Оксана, що ти, було, її робиш веретенця. (Л. Україн.)

Той Гриць, що ти йому вразила серце.

(Б. Грінч.)

Се колесо, що зверху пада на його вода. (Нар.)

Спиняли ворога засіками, що ними в тісних місцях заваловано дорогу. (Ів. Франко)

Біда тій курці, що на ній сокола заправляють на лови. (Нар. прик.)

Але й такі речення можуть бути неповні:

А піду я за такого, що сіються вуса. (Нар. пісня)

Це той, що чоботи рипають? (М. Вовч.)

*Я почав його щипать, шпигати... крізь ті чоботи,
що пальці видно. (Б. Грінч.)*

*Ой, заграй, заграй, синесеньке море,
Та під тими байдаками,*

Що пливуть козаки. (Т. Шевч.)

Не питайте

Того, що немає. (Т. Шевч.)

Тут у першому й другому реченні в другій частині пропущено „в нього“, у третьому „з них“, в четвертому „ними“, у п'ятому „його“. Та неповні речення цього розряду бувають тільки зрідка, здебільшого ж у них є зв'язковий займенник у формі додаткового іменника. Часто його й не можна обминути, бо інакше затемнився б зв'язок речень — до якого ж саме іменника керівного речення стосується підрядне речення, та навіть коли він і один у керівному реченні, то іноді без того зв'язкового займенника не ясний зв'язок речень (через багатозначність *що*).

Звичайно, в таких реченнях *що* вже цілком тільки помічне слово — сполучник. Адже тут значіння другого рядного іменника вже зовсім не зв'язується з ним, а з тим займенником непрямого відмінку.

І цікаво, що коли до того самого речення і слова належать два таких підрядних відносних речення, то вони будуть рівнорядні, якщо в обох зв'язковий займенник непрямого відмінку (хоч би й різних відмінків між собою):

Де ж ті люди, де ж ті добрі,

Що серце збиралось

З ними жити, їх любити? (Т. Шевч.)

Як бачимо, тут *що* спільне. Алеж коли одно з таких речень із назовним відмінком зв'язкового займенника (хоча б і відсутнього), а друге з непрямым, то вони вже не рівнорядні і не стягаються:

*Еге, се він... той Гриць, що, (пропущене „він“)
зріс з тобою, що ти йому на світі всім була.*

(Б. Грінч.)

Отже на цім, здається, відбивається те, що в першій групі складних речень *що* не зовсім сталося сполучником, що воно буває чистим сполучником тільки тоді, як у підрядному реченні підмет не зв'язкове слово, а зовсім інше.

У підрядних реченнях другої групи присудок може бути й дієменниковий (власне це безпідметове речення):

*Усе тії, що напиться,
Усе тії, що пити та гуляти,
А нікому поради дати. (Нар. пісня.)*

(Тут випущене „їм“)

Придивившись до складних речень із відносними підрядними реченнями, ми побачимо, що всі ці останні становлять собою щодо значіння ніби відповідь на питання хто? або який? при якомусь іменникові керівного речення. Стосунки керівного й підрядного речення можна схематизувати словами *той — що і такий — що*. Перші (*той, такий*) ми часто й знаходимо в керівних реченнях, як це й видно з прикладів, замість самих іменників, тоді ж, коли там іменники, то вони завжди такого значіння, що ніби при них стоять *той* або *такий* (а іноді ж вони бувають і в наявності), підрядні ж речення саме й розкривають зміст тих вказівно-беззмістовних *той і такий*. Наведені форми сполучення таких от відносних речень з допомогою сполучника *що* найзвичайніші в українській мові на всім її обширі і в усіх мовних жанрах. Усе ж таки це не одинокий спосіб.

Насамперед у всіх тих реченнях, де в керівній частині керівне слово *той* (*та, того, тому, тих...*) без іменника, в підрядному звичайним буває сполучне слово (одно!) *хто, кого, кому...*:

*Тільки той, хто горить, не згорає. (О. Олесь)
Хто ненавидить кайдани, тому війна не страшна.*
(Ів. Франко)

Хіба ж вони не слуги слуг того, кого ви князем темряви назвали? (Л. Україн.)

Щаслив той чоловік, з ким ти жив був цілий вік.
(А. Крим.)

Теж і тоді, коли в керівній частині заступник слова *той*, напр., *всі* (пропущене *ті*), *хто...*; *кожний* (пропущене *той*), *хто* і т. ін. Навіть іноді, коли *той* зовсім відсутнє (без заступника), але коли воно умотивоване іншими словами керівного речення: *не довелось мені побачити, кого хотілось...*:

*Не поет, хто забуває
Про страшенні народні рани. (Л. Україн.)*

Замість присвійного *його, її, їх* після сполучника *що* (*що його...*) в підрядному реченні може бути *чий*,

чия, чий...: ті, чий діти ходять до школи. На чиему возі їдеш, того й пісню співай. (Нар. прик.)

Так само дуже звичайні сполучникові прислівники в підрядних відносних реченнях, коли в керівних реченнях керівні іменник (з указівними займенниками) прислівникового значіння (де? коли? як?..), або з ним таке значіння в'яжеться:

Де хліб обрідкуватий, той на зерно кращий, а де густий, там ні. (Нар.)

З плачем ждемо тії години,

Коли спадуть кайдани з нас. (Л. Україн.)

Крім указанного основного способу сполучати відносні підрядні речення з сполучником *що* тощо, є ще й інший спосіб, а саме через займенник *який* або *котрий*, що править водночас і за сполучника і за члена додаткового речення:

Намачав насподі шматок сала, якого він не клав туди.

(М. Коцюб.)

Я, бачиш, встоюю за працю, з котрої була б якась користь людям. (Ів. Неч.-Лев.)

Це власне вже застарілі способи сполучувати відносні речення. У народній мові вони мало відомі і то майже виключно в зах.-укр. говірках.

Тільки, звичайно, не слід думати що взагалі підрядно-сполучені речення з *який*, *котрий* не властиві українській мові: на своєму місці вони звичайнісінькі, напр., *я знаю, який він розумний, я не знаю, котора з них старша і т. ін.*, надто ж у тих випадках, коли це останнє (*котрий* чи *котрий*) зберігає своє основне значіння „який із двох, трьох“ тощо: *Котра дівчина чорнобрива, та чарівниченька справедлива.* (Нар. пісня.)

Див. іще *щоб*.

б) Сполучник *що* часто зв'язує повні й неповні підрядні речення різних значінь додатково-пояснюального й висновного характеру, зокрема з його допомогою пряма мова обертається в підрядно-сполучене речення (див. § 186), напр.: *Він каже, що немає часу.* (См.-Ст.), *Хтось жаліється, що нема куди товар вигнати, що немає пасовиська.* (М. Коцюб.) *Увійшли в такий темний ліс, що тільки небо та земля.* (Нар. каз.) *Диво, що добре вбрався.* (Сл. Грінч.) *То не біда, що у просі лобода* (Нар. присл.) *Хіба ж уперше для мандрівного лицарства, що один лицар упорався з цілим військом.* (З перекл.) *Неба тут було так багато, що очі потонули в нім.* (М. Коцюб.)

Не знаю, що і після чого

Старі сумують. (Т. Шевч.)

І в усіх таких реченнях, і в реченнях відносних підрядне речення змістом своїм стосується до якогось слова

керівного речення. У відносних, як ми бачили, воно стосується іменника чи його заступника, в останніх дієслова або придієслівного додаткового слова якогось чи заступника дієслова [напр.: *такий* (темний) — *що, диво — що, уперше — що, так* (багато) — *що тощо*]. Через багатозначність сполучника *що* іноді виникає двозначність речення, напр.:

Чи винен той голуб, що сокіл убив? (Т. Шевч.)

Тут підрядне речення можна віднести і до *голуб* (тоді воно відносне) і до *винен*.

Часто сполучник *що* буває перед іншими сполучниками: *що як, що ні, що ніби...*

в) Іноді сполучник *що* вживається як рівнобіжний із іншими, напр.:

Що пожене бичка пасти, то цілий день проспить.
(Нар. каз.)

Що гойднеться павук, то нитка порветься.
(Л. Україн.)

Порівн. *як*.

*Ой як мені сії суми
Пересумувати,
Що я свою коханую
Мушу покидати.* (Б. Грінч.)
Як ти підеш, що такий дощ? (Нар.)

Порівн. *коли*.

Простий люд-селоки гули по всьому полю, що тії трутні. (П. Куліш)

Порівн. *мов*.

Але при другому ступені прикметників та прислівників конструкція з *що — то* (іноді з пропуском *то*) звичайніша за *чим — тим*. *Що далі, все більше людей прибувало.* (Л. Україн.)

Іноді *що* має розділове значіння:

Що вбогий, що багатий — у нього все рівно. (Сл. Гр.)
Вам однаково, що тут, що там. (Л. Гліб.)

Порівн. *чи, то*. Див. іще § 170 за.

37. *щоб* — через наявність у ньому частки *би* з основним умовним значінням завжди має в собі відтінки зв'язку нереальних фактів, означуваних реченнями, як це можна бачити з таких двох складних речень: *Я сказав, що він прийшов і Я сказав, щоб він прийшов.*

Отже і вживається він насамперед на означення бажання, наміру, мети в підрядному реченні: *Старий заховавсь в степу на могилі, щоб ніхто не бачив.* (Т. Шевч.) *Так хотів придавити старшину, щоб і не писнула.* (П. Куліш)

Також і в таких відносних реченнях, як: *Хто такий дурний, щоб сам на себе визнавав таке?* (М. Вовч.) *Рідко траплявся такий рік, щоб не було пожежі в місті.* (Ів. Неч.-Лев.)

Зрідка вживається ще в значінні коли б, якби: *Щоб я тебе не любила, то б я тебе не будила...* (Нар. пісня) *Щоб він не кашлянув, обертаючись на другий бік, бо один вже зболів, то Маса ще сиділа б та пишалась.* (А. Свидн.)

При сполучникові щоб можливі форми дієслова тільки минулого часу та дієйменника: *щоб казали, щоб казано, щоб казати.* Див. § 82.

Другорядний присудок (див. § 180) іноді стається безпідметовим реченням через сполучник щоб:

Ми зійшли вниз і зайшли в хату до рибалки, щоб попрохати човна. (С. Васильч.)

Варт іще відзначити, що наголошене щоб уживається як часткове слово на означення докірливого побажання, того, чого не сталося, в таких виразах, як *щоб було прийти, щоб було переказати, щоб же й прийти* тощо.

Про щось за див. § 170 за.

38. *щодо, щождо* — у складних сполучниках, *щодо* — то, *щождо* — то.

39. *як* — тільки зрідка визначає такі відтінки сполучення підрядних речень, що не можуть бути замінені іншими сполучниками, здебільшого ж уживається поруч інших сполучників в неповних і повних підрядних реченнях умовного, часового, порівняльного значіння разом із іншими сполучниками (*як — то, як — так*). Умовні й часові речення іноді не можна розрізнити:

Як умру, то поховайте

Мене на могилі. (Т. Шевч.)

Правду старий співа, як не бреше. (Т. Шевч.)

Як були ми в його, бачили його брата. (Нар.)

П'ять літ минуло, як він в селі не був. (См.-Ст.)

Йому більше, як сто років. (Нар.)

Іноді й розділове значіння при однорядних членах речення:

Як день, як ніч — раз-у-раз тупаю та працюю.
(Г. Барв.)

У тій горниці стіл стоїть, і на йому як пити, як і їсти. (Нар. опов.)

Див. іще *а, мов, коли*.

40. *Якби* — сполучник в умовних реченнях на означення зв'язку нереальних фактів:

Якби знав..., то б... (порівн. *щоб*)

41. *якже* — див. *же*

42. *якщо* — чисто умовний сполучник: *якщо він знав, то...*

Сполучні
слова

§ 188. Уже при огляді сполучників не раз доводилось говорити за такі слова в реченні, що одночасно виконують дві функції: члена речення і сполучника. І не завжди навіть можна точно розмежувати чисті сполучники й сполучні слова. А крім принагідно вказаних уже таких сполучних слів багато є ще й інших. Різноманітні і складні стосунки однієї думки до другої чимраз більше породжують і способів сполучування речень. Сполучними словами якнайзручніше й відбивати ті стосунки. Як і сполучники, сполучні слова віддають різні логічні стосунки поміж речами й явищами, як причинові, просторові, часові тощо. Здебільшого в сполучних словах бачимо прислівники, хоч бувають і займенникові, а винятково й іменники.

Майже всі сполучні слова бувають складні, себто становлять собою двох або більше слів, так що частина такого складного сполучника в керівному реченні, а друга в підрядному. Іноді до них увіходять як частина прості сполучники.

Звичайна займенникова, крім указаних під *що* в попередньому §, сполучна пара *такий* — *який*: *Який їхав, таку здибав.* (Нар. присл.)

З прислівникових тощо можна вказати *як* — *так*, *коли* — *тоді*, *там* — *де*, *відкіля* — *відтіля*, *не тільки* — *але й* (або *й*, *а також*, *а навіть*), *доти* — *доки* (*поки*), *нехай* — *а все ж*, *дарма що* — *а* (або *та*), *оскільки* — *остільки* (також *скільки* — *стільки*), *оскільки* — *то*.

Зокрема всі питальні слова й форми в підрядних реченнях стаються сполучними словами: *що це?* — *я знаю, що це* і т. ін. — *кому, чого, де, як* і т. ін. Такі форми, як *того, тому, тим* (див. §§ 162, 163, 168), взагалі набули сполучникового значіння, а від *чому* навіть постало скорочене прислівниково-сполучникове слово *чом* (*я знаю, чом він не прийшов...*).

Також пощо: *Воно було б інтересніше довідатися, пощо дала слово?* (О. Кобиля.), *скоро*: *Скоро женихи і гості з двора, панночка в плач.* (М. Вовч.) *Се* зараз видно, *скоро ми*

критично на неї поглянемо. (Б. Грінч.), почасти — почасти: Тут ліси почасти вирубані, почасти викорчовані... (См.-Ст.), раз — раз: Говорить раз ськ, раз так. (См.-Ст.)

Сполучна група *тому що* може цілком належати до підрядного речення, може бути й розірвана (в вимові павзою, на письмі комою).

Прийменникова група *замість того, щоб* + дієйменник стала сполучною *замість щоб* + дієйменник, а далі й попросту *замість* + дієйменник: *Замість статися сіллю землі, станем попелом підлим.* (Ів. Франко) І так тепер найчастіше.

Цікава ще сполучна група *де б: де б молились, верзеш тут погань.* (Т. Шевч.)

Майже всі такі сполучні слова й групи в'яжуть підрядні речення з керівними, зрідка однорядні слова. Ритмоінтонаційні ознаки вони вносять такі виразні, що на письмі кома стає безсумнівна майже завжди.

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ.

Вступні
уваги

§ 189. Розділові знаки це відповідники в письмі ритмоінтонаційних елементів живої мови. Ці останні, як не раз уже й указувало, мають дуже велику вагу в живій мові, становлять невід'ємну її прикмету, її складовину. Самої основної мовної одиниці — речення не може бути без певних ритмоінтонаційних ознак у вимові й певних відповідних означень на письмі. Разом із так званими граматичними способами зв'язку слів (згода, підрядність, прилягання, прийменникове й сполучникове єднання) ритмоінтонація дає можливість надзвичайно різноманітно гуртувати більші й менші комплекси слів, ставити їх у різні стосунки до себе як до потреби й вимоги гнучкої й складної думки, розчіплюючи більше на частини, об'єднуючи менші одиниці в більші тощо. Хоч ритмування мови й інтонація її часто сплітаються в суцільний вузол, все ж в основі це різні явища й різного значіння.

Ритм це поділ мови на шматки, більш чи менш відрубні. Верховина такого шматка — найсильніший видиховий момент, здебільшого наголос, найслабший видиховий момент, звичайно павза, характеризує місце зустрічі таких шматків. Чистий і правильний ритм буває в тонічних віршах:

Реве' || та сто' || гне Дні'пр || широ' || кий.

Але в прозовій мові ритм інший, і такі ритмові одиниці в ньому вже не припадають на середину слів і взагалі не рівні між собою ні щодо числа слів, ні щодо числа складів. Тут ритмові одиниці взагалі різні, напр., речення,

однорядні члени його, відокремлені слова, вставні слова тощо. Здебільшого (власне дуже часто, тільки не завжди) поміж ритмовими одиницями в прозовій мові на письмі буває якийсь розділовий знак.

Інтонація це піднесення або спадання голосу (тону). Не слід плутати піднесення голосу (тону) з силою голосу. Остання належить до ритму, перше до інтонації. Хоч, щоправда, часто вони спадаються в одній точці.

Коли головна роля ритму розчленовувати мову на частки, то інтонації — визначати їх деякі внутрішні прикмети, тобто значіння, або сами по собі, або в стосунку до інших сусідніх часток. Так, ми знаємо, є інтонація речення-розповіді, інша речення-оклику, речення-питання, інтонація вставних слів, інтонація підрядних речень тощо.

Деякі ритмо-інтонаційні фігури в нашій мові набули такої виразності й типовості, що вони можуть брати на себе функції сполучників, сполучаючи, напр., речення як керівне й підрядне. У таких випадках ритмо-інтонація в вимові і відповідна пунктуація на письмі тільки й визначають, у яких саме стосунках певні мовні частини між собою. А не раз у таких випадках зміна ритмо-інтонації (на письмі розділових знаків) змінює й сами ті стосунки, себто кінець-кінцем значіння.

Розглядаючи різні синтаксичні явища, ми на своєму місці вже знайомилися з різними типами характерних ритмо-інтонацій і відповідною пунктуацією на письмі. І те й те, як ми бачили, не однаково стало й певне. Багато є ритмо-інтонацій цілком певних типів, багато також і відповідних норм щодо розділових знаків цілком визначених і, отже, загальнообов'язкових. Але є й такі в мові елементи, зокрема щодо пунктуації, коли ми не можемо їх визнати загальнообов'язковими і повинні розглядати як суб'єктивні можливості. Звичайно, обмежені не тільки перші, а й другі, бо є такі межі, що за них людині вже не вільно переступати, коли тільки вона відчуває себе членом колективу і зважає на нього. Знати насамперед загальнообов'язкове в цій галузі, а також і межі можливого суб'єктивізму, треба кожному, хто любить і поважає слово.

Вага витриманої й послідовної пунктуації, між іншим, в тім, що вона дає можливість читачеві точніше зрозуміти мисль того, хто пише. Не тільки великі розділові знаки, як крапка тощо, дуже впливають на значіння словосполучення, а й малі іноді дуже змінюють його, міняючи місце або міняючись сами. Пунктуація дуже допомагає організації мислі читача, що повстає з читання, це насамперед, а також відповідно до цього й організації поправного читання в голос, себто поправної вимови. Цілком усвідомлена

пунктуація, надто в її загальнообов'язковій частині, полегшує процес порозуміння людей (для чого й мова існує). Свідомі, напр., пунктуації і автор, і читач для себе, і декламатор більш-менш однаково зрозуміють неповне речення в

Перед ним вирівнялась висока, як тополя струнка, дівоча постать. (С. Васильч.)

Але інші будуть і задання (від автора), і розуміння, і декламація, коли б написати

Перед ним вирівнялась висока, як тополя, струнка дівоча постать.

Тут неповне речення вже інше (*як тополя*), інше й керівне речення, взагалі інше групування слів, інша ритміка, кінець-кінцем інше значіння.

Та в тім то й річ, що певна система розділових знаків і правил їх уживання склалися не тільки з огляду на декламатора, а й на читача для себе, себто на читання очима. Ставлячи того чи іншого розділового знака, ми неодмінно маємо на увазі не тільки вимовний образ написаного, а й його значіння, себто, напр., зв'язок слова з іншим словом, стосунок певної групи слів до іншої тощо, словом логічний бік справи. Граматичний зв'язок слів, логічні стосунки тям і нарешті ритмо-інтонаційне (вимовне) групування слів — ось те, на що спрямовані розділові знаки і ради чого існують. Якже ці мовні елементи не завсіди в гармонії поміж собою, ба навіть іноді і в конфлікті, то й неминуча де в чому пунктуаційна розбіжність і непослідовність, а вже й поготів невідповідність вимовним фігурам.

Отим то пунктуаційні норми не можуть ґрунтуватися тільки на ритмо-інтонації з одного боку, а з другого не можуть бути цілком сталі в усіх подробицях. Взагалі ж щодо пунктуації, то вона природно розпадається на три групи: група безумовно сталої пунктуації (загальнообов'язкова пунктуація), група можливої пунктуації (суб'єктивна пунктуація, в певних межах) і нарешті група неможливої пунктуації. Це значить, що є випадки, коли в писаній мові певний розділовий знак обов'язковий (напр., кома поміж керівним і підрядним реченням певної вимови), є випадки, коли він тільки можливий як до вподоби (напр., в комах чи без них прислівникові вставні слова, хоч би й оце саме *наприклад*) і нарешті є випадки, коли жадні розділові знаки виключені, напр., поміж членами речення типу *Ударом зрушив комунар бетонно-світові підпори*. (В. Блакит.)

Що справді в основі пунктуації лежать різні мовні елементи, видно вже з того, що в одних випадках без-

вимови ми зовсім не можемо визначити розділового знака, напр., що поставити в кінці речення — крапку, знак оклику, знак питання, не чуючи інтонації, але в інших випадках розділовий знак чи відсутність його вже зовсім не залежить від індивідуальної вимови й бажання, і часто ми категорично можемо сказати за ту чи ту пунктуацію.

У різних розділах синтакси принагідно ми чимало вже говорили за різні розділові знаки, отже тут доведеться тільки звести те все до купи, посилаючись у потребі на попередні §§, та подавати те, що раніше не було зачеплене.

Крапка § 190. Крапка це насамперед знак основної мовної одиниці — речення-розповіді, а також його ритмо-інтонаційних рівнозначників, про що див. §§ 138, 176.

Звичайно крапка ставиться і після написів та різних назов, напр., під малюнками, після заголовків на книгах тощо. Але з декоративною метою на обгортках книг, на афішах тощо часто такі написи бувають і без крапок. Крім того крапка ставиться ще в таких випадках:

1. Після недокінченого на письмі (скороченого) слова, що буває звичайно з часто вживаними й відомими словами, як от: 5 м. (себто метрів), 100 карб. (карбованців), і т. ін. (і таке інше) тощо. Такі скорочення в середині слів роблять тільки на приголосних, при тім подекуди ще й спрощують тим, що в них залишають лише характерні приголосні: карб. (карбованців), нпр. (наприклад), см. (сантиметрів), мм. (міліметрів), дм. (дециметрів).

Не слід (бо не варт) робити скорочень перед останньою літерою, напр. „і т. інш.“

В інтересах економії часу й праці подекуди в скороченнях крапки не пишуть, надто в спеціальних працях, де такі скорочення вживані дуже часто, також у таких скороченнях, як УСРР, РНК тощо.

2. Повелосся писати крапку й після рядових числівників, коли вони означені цифрами, напр.: 1. раз (перший раз), у 20. році (у двадцятому році) тощо. Як бачимо, це економніший спосіб, ніж при цифрах писати закінчення (1-ий раз, у 20-му році...). Але він доцільний лише тоді, як не плутають з такими числівниками-цифрами звичайних числівників-цифр, себто розрізняють, напр.: 20. рік і 20 років, на 22. ст. і на 22 ст. (на тридцять другій сторінці і на тридцять двох сторінках) тощо.

Знак оклику § 191. Інтонація речень-окликів описана в § 138.

Звичайно, знак оклику вживається не тільки після речень-окликів, а й інших словосполучень чи й слів на знак того, що їх вимовляти треба з тією окликовою

інтонацією. Зокрема знаки оклику часто бувають після слів кличного відмінку та вигуківих слів:

Земле! Як тепло нам із тобою! (М. Рильськ.)
Кум-кум! кум-кум! кум-кум! кум-кум!
Як гарно скрізь, як любо жити! (П. Карман.)
Оксано! гей! Оксаночко!
Нема її, нема! (О. Олесь.)

Бажаючи окликову інтонацію зміцнити, ставлять !! або й !!!.

Знак оклику в дужках в середині речення визначає, що попереднє слово (що зараз за ним той знак) в автора викликає здивування чи обурення, отже він тим знаком наче умовно віддає своє ого! (звичайно це, буває після чужого якогось слова, напр., в цитатах).

§ 192. Про інтонацію речень-питань див. § 138. Знак питання знов же як і знак оклику, знак питання може бути не тільки після речень, а й після інших словосполучень чи слів, коли що їх треба вимовляти з питальною інтонацією:

*Так ти кажеш,
 Що бачив криницю
 Москалеву? Що ще й досі
 Беруть з неї воду? (Т. Шевч.)*
Хто? Ти? — лев заревів. (Л. Гліб.)

На зміцнення питальної інтонації вживають ?? або ???, а складну, окликово-питальну інтонацію віддають знаком !? чи ?!

§ 193. Кома в межах речення ставиться дуже часто, і це такі випадки:

Кома в реченні 1. Поміж однорядними членами речення — див. § 181.

Щодо коми перед сполучником *а*, *або*, *абощо*, *аж*, *але*, *ба*, *бо*, *ні*, *та*, *то*, *тощо*, *хоч*, *чи*, то див. § 187.

2. Відокремлені слова виділяються комами — див. § 176.

Тут тільки слід додати, що відокремлені члени речення як пунктуаційну категорію треба засвоїти на ґрунті синтаксичної аналізи, як то й подано в указаному §, бо сама ритмо-інтонаційна характеристика відокремлення не достатня через те, що в розвинутій фразі (з багатьма другорядними членами речення) раз-у-раз бувають непунктуаційні відокремлення (павзи), а надто в віршах. Так, часто підмет з додатковими словами в вимові буває відокремлений від присудка, але ніколи не на письмі.

3. Один ґатунок прикладок виділяється комами — див. § 175, а також § 187 *або*, *себто*, *чи* тощо.

4. Вставні слова виділяються комами — див. § 178.

5. Комами, якщо не знаком оклику, виділяються кличні відмінки іменників та їх заступників із усіма залежними від них словами — див. § 179.

6. Так само вигуківі слова здебільшого виділяються комами, хоч бувають і з іншими розділовими знаками й без них — див. § 179.

7. Дієприслівникові сполучення майже завжди виділяються комами — див. § 177.

§ 194. Як основна мовна одиниця, речення від речення на письмі виділяється якимось розділовим знаком. Ми знаємо, що найменша відрубність словосполучень на письмі віддається комою, отже й виходить, що найтісніше сполучені речення на письмі виділяються комами. Це підрядно-сполучені й рівнорядно-сполучені речення — див. §§ 182, 183, 184.

Хоч як справді важить у практиці те, що речення від речення на письмі треба відділяти розділовим знаком, зокрема найтісніше сполучені речення комою, навіть коли б у вимові й не було там павз, все ж таки правило це подекуди порушується, як про це й згадано вже. Так, неповні речення часто не виділяються комами в тих випадках, коли вони заступають присудок головного речення чи присудковий додаток (або взагалі недостатній член другого речення), тобто коли сполучники правлять ніби за зв'язку, і коли власне й інтонаційно перед нами одне речення, а не два, напр.:

Еней тоді як народився. (Ів. Котляр.)

Ноги були мов би підтяті. (А. Крим.)

Правда, тут бувають такі випадки, коли відсутність присудка в головному реченні, розвинутість підрядного речення й павза поміж ними в вимові вступають у такий конфлікт, що важко й спинитися на якійсь пунктуації, напр.:

*Крутий байрак,
Неначе циган чорний, голій,
В діброві вбитий, або спить.* (Т. Шевч.)

Адже першу кому (звичайну в виданнях Шевченкових поезій) тут хібащо самою вимовою (павзою) й можна виправдати.

Власне в даному уривкові з Шевченка найкраща пунктуація була б це риска після *байрак*.

Так само іноді не ставлять коми й поміж супідрядними реченнями, тобто залежними від того самого керівного

речення рівнорядними реченнями, надто ще неповними, звичайно, коли вони зв'язані єднальним сполучником.

Середник § 195. За середник дещо сказано в § 182. Це знак проміжний між комою й крапкою. Ставиться він поміж поширеними реченнями або поширеними частинами його, напр., однорядними членами:

З неба, як розтоплене золото, летиться на землю блискучий світ сонця; на ланах грає соняшина хвиля; під хвилию спіє хліборобська доля... Буває вона вгору; зелене, як рута... Легенький вітрець подихає з теплого крою; перебігає з нивки на нивку, живить, освіжає кожну билінку. (П. Мирний)

Двокрапка § 196. Як уже говорилося в § 186, двокрапка це спеціальний знак поміж реченням, зв'язаним із чужою мовою, і цією останньою.

Отже, це знак поміж такими реченнями, що стоять до себе в особливих стосунках, проміжних між рівнорядністю й підрядністю.

Та на цім двокрапка як розділовий знак не кінчається, маючи застосування і поміж іншими реченнями і поміж членами простого речення, коли їх треба поставити в такі стосунки, що віддаються в вимові тією ж ритмо-інтонацією (зупинка й особливе обниження голосу перед наступними словами). Щодо значіння, то двокрапка дуже різноманітна, бо за нею може йти пояснення до попереднього, причина, наслідок, перелік і т. ін. Перед двокрапкою можуть бути ще*сполучні слова як *от, а саме, наприклад* і деякі інші, але здебільшого поміж реченнями двокрапка буває саме тоді, коли вони не зв'язані сполучниками.

От іще декілька прикладів двокрапки:

Не спочивайте: ще не час. (В. Чумак)

Веселе есонце устало над морем, всміхнулося все йому любо: і небо, і хмари, і скелі, і море... (Дн. Чайка.)

Мені все сниться: сонце, співи

І ви, і день весняний. (П. Тич.)

Коли ще взяти на увагу приклади, наведені в § 186, то побачимо, що двокрапка хоч і відбиває дуже своєрідний зв'язок речень і слів, все ж в окремих випадках вона наближається то до коми, то до крапки, то до відсутності будь-якого розділового знака, не кажучи вже за ризку, що з нею двокрапка змагається дуже часто.

Риска § 197. Найбільше суб'єктивний розділовий знак це риска. Щоправда, подекуди риска визна-
чається на письмі зверхньою ознакою словосполучення —

пропуском слова в реченні, або поміж реченнями (сполучника — див. § 185). Але поза тим риска може бути й між іншими членами речення, коли тільки треба віддати на тім місці вимовну фігуру — різку павзу. І прикладки і відокремлені слова можуть бути виділені рисками.

Взагалі цей розділовий знак менше властивий спокійній розповіді описового характеру, а більше живій розмові (зокрема діялогові) та ліриці, де ритмо-інтонація буває гостріша, барвистіша. Через це інколи риску навіть надживають, надто поети.

Ось іще зразки риси:

Книга — морська глибина. (Ів. Франко)

Замість квіток — шаблі, списи

Виблискують в долині. (П. Тич.)

Дурне ягня

Само забилося до річки —

Напитися водички. (Л. Гліб.)

А там — і слід мій занесе

Холодний вітер. (Т. Шевч.)

Тепер — це хата-читальня. (А. Головка)

А за ґратами та замками стиха шуміло — гула
там підборкана молода сила. (С. Васильч.)

Стан правенький, мов тополя,

Щічка — мов калина,

Шийка — наче крейдяная,

Губоньки — малина. (Л. Гліб.)

І вгледіли айстри, що вколо — тюрма. (О. Олесь)

Риемо — риемо — риемо

Землю, неначе кроти. (В. Чумак)

Птах — ріка — зелена вика,

Ритми соязника. (П. Тич.)

І хоч не раз — призна'юся — ставати

Я на котурни моднії любив,

Але тепер... (М. Рильськ.)

А Ярема — страшно глянуть —

По три, по чотири

Так і кладе. (Т. Шевч.)

Часто риска кладеться ще поміж прямою мовою двох чи більше осіб замість лапок.

Вживається ще риска після коми поміж реченнями, чим підкреслюють не тільки ритмо-інтонаційний характер їх сполучення, а й синтаксичну самостійність частин, але завісіди це можна віддати попросту рискою.

Про розділку див. §§ 175 та 104.

Дужки § 198. У § 178 сказано, що в дужки беруться вставні слова з метою підкреслити їх вставне значіння. Отже дужками відтіняється незв'язаність тих слів із реченням як членів його, поясняльне значіння їх, або як уваг „між іншим“ тощо. Прискорено-обнижена ритмо-інтонація вставних слів при дужках, отже, виявляється ще виразніше.

Дужки знаходять застосування і в поетичній мові і в діловій, при тім в дужки беруться іноді цілі комплекси речень із складними й різноманітними своїми ритмо-інтонаціями, що можуть бути, таким чином, виявлені на тлі вже вставної ритмо-інтонації. От приклади:

Уже він хотів повернути поза хатою назад до дверей, коли це (уздрілось йому) немов щось мелькнуло. (П. Мирний)

А ввечері мій Ярема

(От хлопець звичайний!),

Щоб не сердить отамана,

Покинув Оксану. (Т. Шевч.)

Хлоп'я в садку собі гуляло

Та й забажало

На іграшки ужа піймать.

(Воно гніздо його назвало —

Так як утерпів, щоб не взять?) (Л. Гліб.)

В Західній Україні (Галичині) звісні кілька випадків такого похорону, але вже без могильних насипів (такі звісні й далі в Західній Європі). (М. Грушев.)

Крапки § 199. Крапки (тобто три крапки) ставляться на місці перерваної, недокінченої мови, зокрема тоді, як мова переривається через хвилювання, зворушення, як мова складається з окремих незв'язаних синтаксичних слів і словосполучень, напр., в гніві, при спогадах тощо. Часто ставлять крапки (іноді й зловживаючи) в кінці речень на знак недокінчення думки, прикладів, абоощо.

Приклади:

Музика... танці... і Бердичів...

Кайдани брязкають... Москва...

Бори, сніги і Єнісей... (Т. Шевч.)

Заплакав дощ... і вщух. (П. Тич.)

Зашуміла зрая піною на хвилях,

Зашуміла вітром... ще раз! і прощай!.. (О. Олесь)

На знак того, що мова розпочата ніби з середини речення, інколи крапки ставлять і перед словами:

...Вечір. О 12. ночі буде новий рік. (М. Хвильов.).

Лапки § 200. У лапки беруться слова, речення й цілі уривки в таких випадках:

1. Чужа мова, коли вона передається як пряма, при тім усі прикінцеві розділові знаки, крім крапки, ставляться перед лапками, а крапка після них:

Альта плаче: „Тяжко жити.

Я сожну, сожну...” (Т. Шевч.)

„Хай чабан — усі гукнули —

За отамана буде!” (П. Тич.)

Ми питаєм:

„Що хто тобі зробив?” — „Ніхто нічого”.

(Л. Україн.)

Див. іще § 197.

2. Власні назви літературних творів, фабрик, пароплавів тощо, а надто тоді, як без лапок такі назви можна б зрозуміти як не власні:

На сімнадцятому році Марко прочитав „Кобзаря”.

(Б. Грінч.)

З заводу „Червоний Прапор” вийшли робітники.

(З газ.)

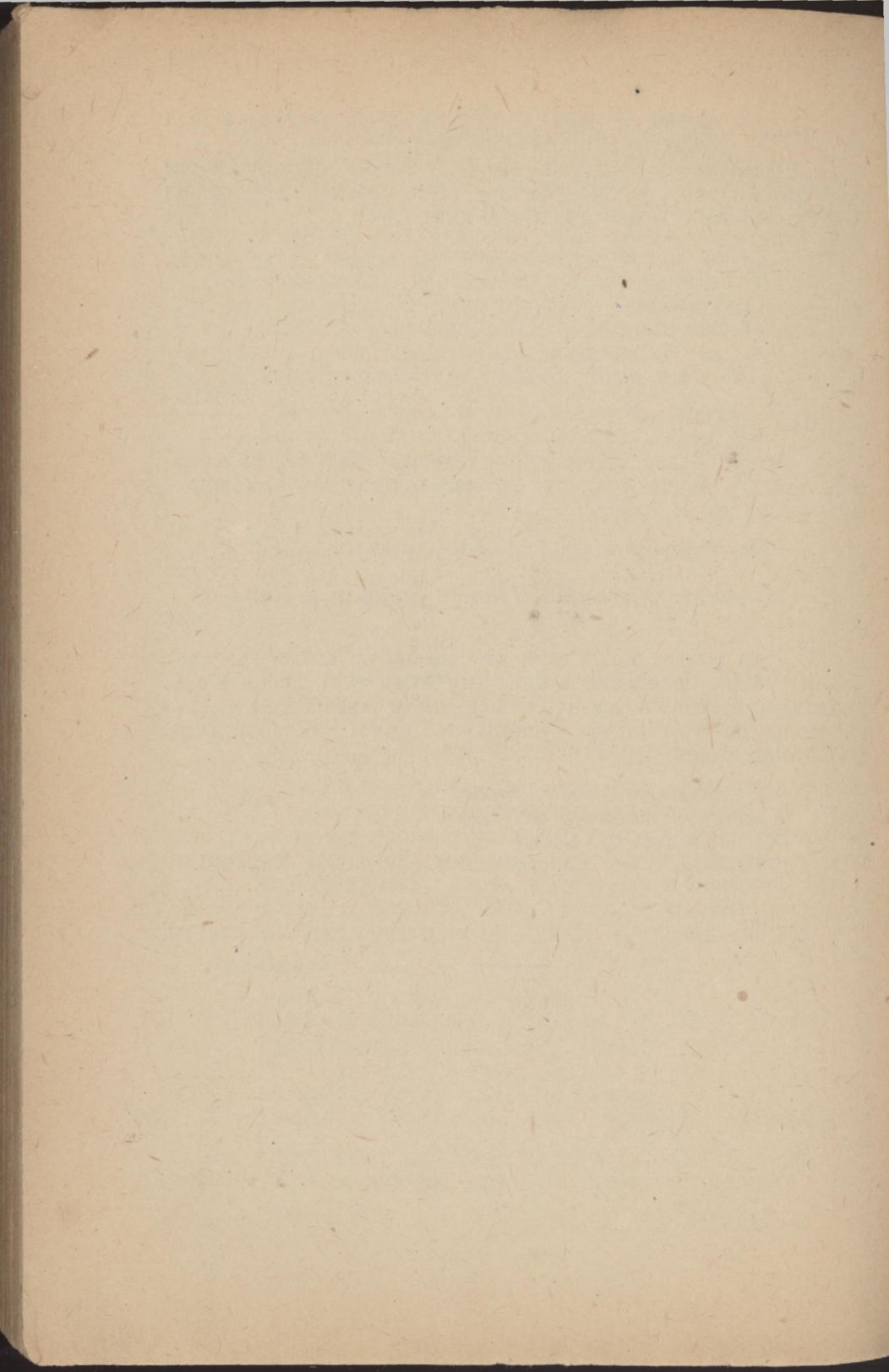
3. Такі слова, що їх той, хто пише, не вважає за свої, напр., точні наведення з книг (цитати), такі назви, що їх наводять з іронією або глузуючи, незвичайні слова чи хоч і звичайні, та тільки незвичайно вжиті, малопоширені новотвори тощо:

А „патріот, убогих брат”...

Дочку й теличку однімає

У мужика. (Т. Шевч.)

Ганебне слово „раб” із світа зникне. (Л. Україн.)

З М І С Т.

Передмова	Стор.: 5—8
Літери і звуки	9—16
§ 1: Альфавет (9). § 2: Апостроф та знак наголосу (9). § 3: йо,ьо (11). § 4: г—ґ (11). § 5: дж, дз (12). § 6. і—и (12). § 7: Ненагол. е й и (12). § 8: Ненагол. о й у (13). § 9. л—ль (13). § 10: і—ї (14). § 11: Додаткові уваги (15).	

Звукозміни	17—41
----------------------	-------

§ 12. Вступні уваги (17). § 13: о, е—і (18). § 14: е—о (24). § 15: у—в, і—й тощо (26). § 16: Чергування в дієсловах (28). § 17: а з о (32). § 18: ри, ли (33). § 19: Подвоєння приголосних (33). § 20: г—з—ж, к—ц—ч, х—с—ш (35). § 21: Приголосні перед -ство, -ський (35). § 22: Приголосні перед ч (36). § 23: 2. ступінь прикметників (36). § 24: чи—ши (37). § 25: д—дж, т—ч... в дієслов. (37). § 26: ж ч ш і т перед ц (37). § 27: ся після приголосних (38). § 28: Дзвінкі—глухі приголосні (38). § 29: Випад приголосних (38). § 30: Приголосні в приємн. — приростках (38). § 31: Знак м'якшення (ь) (39). § 32: Групи приголосних у прізвищах (40).

С Л О В О З М І Н А.

Іменник	42—63
-------------------	-------

§ 33: Поділ іменників (42). § 34: Іменники на р (43). § 35: Іменники на я (46). Перша відміна. § 36: Назовний однини (47). § 37: Кличний однини (48). § 38: Родовий однини (49). § 39: Давальний однини (59). § 40: Знахідний однини (54). § 41: Орудний однини (55). § 42: Місцевий однини (56). § 43: Назовний множини (57). § 44: Родовий множини (59). § 45: Давальний множини (60). § 46: Знахідний множини (61). § 47: Орудний множини (61). § 48: Місцевий множини (62). Друга відміна. § 49: Уваги до таблиці (62). Третя відміна § 50: Уваги до таблиці (62).

Прикметник	63—70
----------------------	-------

§ 51: Зразки відмінювання (63). § 52: Тверді — м'які прикметн. (64). § 53: Тверді прикметники (65). § 54: М'які прикметники (65). § 55: Додаткові форми прикметн. (66). § 56: 2. та 3. ступ. прикметн. (68). § 57: Прикметники-іменники (69). § 58: Застереження до прикметн. (70).

Займенник 70—74

§ 59: Особовий і зворотний (70). § 60: Присвійний (71). § 61: Вказівний (71). § 62: Питальний (71). § 63: Неозначений (72). § 64: Складений (72). § 65: Інші займенники й форми (72). § 66: Наголос у займенниках (74).

Числівник 74—76

§ 67: Відмінювання числівників (74). § 68: Рядові числівники (76). § 69: Дробові числівники (76).

Дієслово 77—105

Дієйменник. § 70: Закінчення дієйменника (77). Дійсний спосіб. Теперішній (і майбутній) час. § 71: Зразки відмінювання (77). § 72: Ознаки 1. й 2. групи (78). § 73: а—я, у—ю, и—ї, е—є в закінч. (80). § 74: Зміни пригослених при відмінюванні (80). § 75: -ся, -сь в дієсловах (81). § 76: Істи, дати, -вісти, бути (82). Майбутній час. § 77: Доконаний—недоконаний (82). Минулий і передминулий час. § 78: Закінчення минулого і передминулого часу (83). Наказовий спосіб. § 79: Зразки відмінювання (85). § 80: Коли-и, -ім, -іть (86). § 81: Коли и й і скорочуються (86). Умовний спосіб. § 82: Форми умовного способу (87). Видові форми дієслів. § 83: Вступні уваги (88). § 84: Недоконаність—доконаність (89). § 85: Протяжні—наворотні (91). § 86: Значіння присток по (94). § 87: Найпоширеніші форми тривання (96). Дієприкметники і дієприслівники. § 88: Дієслівні прикметники (99). § 89: Дієприкметники (100). § 90: Дієприслівники (104). § 91: Присудок на -но, -то (105).

НЕВІДМІНЮВАНІ СЛОВА.

Прислівник 106—113

§ 92: Вступні уваги (106). § 93: Прислівники чину (109). § 94: Прислівники місця (111). § 95: Прислівники часу. (112).

Вигук 113—115

§ 96: Розряди вигуків (113).

Прийменники й сполучники 115

§ 97 (115).

СЛОВОТВІР.

§ 98: Вступні уваги (116).

Наростки 119—142

Наростки іменникові. § 99: Значіння їх і вживання (119). 1. (-а), 2. -ава, 3. -ага, 4. -ай, 5. -ан, 6. -ака, 7. -алка, 8. -ално, 9. -ало, 10. -аля, 11. -альник, 12. -ан, 13. -анин, 14. -анина, 15. -ання, 16. -аня, 17. ар (-яр), 18. -ас, 19. -ася..., 20. -аха, 21. -ач, 22. -аш, 23. -ба, 24. -ва, 25. -во, 26. -енко, 27. -еня(т), 28. -ень, 29. -еньк, 30. -ець, 31. -еча, 32. -ечи, 33. -иво, 34. -изм

(-ізм), 35. -изна, 36. -ик..., 37. -илно, 38. -ило, 39. -ин, 40. -ина, 41. -иння, 42. -иня 43. -ир, 44. -ист (-іст), 45. -исьно, 46. -иха, 47. -иця, 48. -ич, 49. -ище, 50. -івна, 51. -ім, 52. -ізм, 53. -ій, 54. -ільник, 55. -інь, 56. -іст, 57. -ість, 58. -іт, 59. -ія, 60. -іяна, 61. -їи, 62. -їсько, 63. -їха, 64. -к, 65. -ка, 66. -ко, 67. -ло, 68. -ман, 69. -нета, 70. -нич, 71. -निया, 72. -ня, 73. -нява, 74. -няк, 75. -овець, 76. -овиння, 77. -он, 78. -омаха, 79. -оньи, 80. -ота, 81. -ощі, 82. -ство (-цтво), 83. -тель, 84. -уга, 85. -ук..., 86. -уля, 87. -ун, 88. -унои, 89. -ува, 90. -ур, 91. -ура, 92. -ух, 93. -уха, 94. -ха, 95. -це, 96. -цтво, 97. -чак, 98. -чин, 99. -чина, 100. -чко, 101. -чук, 102. -щина, 103. -юга..., 104. -юн, 105. -юка, 106. -юра, 107. -я, 108. -ява, 109. -яга, 110. -яй, 111. -ян, 112. -ян(ин). 113. -янка, 114. -я(т), 115. -ятина, 116. -яха; Наростки прикметникові. § 100: Значіння їх і вживання (134): 1. (-ий, -ій, -їй), 2. -авий, 3. -альний, 4. -аний, 5. -арний, 6. -астий, 7. -атий, 8. -ачий, 9. -евий, 10. -езний, 11. -еньний, 12. -есенький, 13. -ечий, 14. -ечкий, 15. -ивий, 16. -ин (-їн) 17. -иний, 18. -истий, 19. -ичний (-ічний), 20. -ів, 21. -ісінський 22. -іший, 23. -їн, 24. -їний, 25. -їстий, 26. -їчний, 27. -ний, 28. -ливий, 29. -лий, 30. -мий, 31. -ний, 32. -ничий, 33. -ова, 34. -овий, 35. -овитий, 36. -очий, 37. -ський (-цький), 38. -тий, 39. -уватий, 40. -учий..., 41. -цький, 42. -чий, 43. -чий, 44. -юсінський, 45. -ющий, 46. -явий, 47. -яльний, 48. -яний, 49. -ярний, 50. -ястий, 51. -ячий, 52. -ячий. Наростки дієслівні. § 101: Значіння їх і вживання (140). 1. -а, 2. -и, 3. -і, 4. -ну, 5. -ува, 6. -к, 7. -от, 8. -оньки...

Приростки 142—150

§ 102: Значіння їх і вживання (142): 1. без-, 2. в-, 3. ви-, 4. від..., 5. до-, 6. з-, 7. за-, 8. із-, 9. між-, 10. на-, 11. над-, 12. най-, 13. напів-, 14. не-, 15. о-..., 16. па-, 17. пере-, 18. перед-, 19. пі-, 20. пів-, 21. під-, 22. після-, 23. по-, 24. поза-, 25. полу-, 26. пра-, 27. пре-, 28. пред-, 29. при-, 30. про-, 31. проти-, 32. роз-, 33. серед-, 34. су-, 35. супроти-, 36. у-, 37. уз-, 38. через-.

Складні слова 151—154

§ 103: Вступні уваги (151). § 104: Складні іменники (151). § 105: Складні прикметники (153). § 106: Складні дієслова (154). § 107: Складні прислівники (154).

Запозичення з інших мов 154—157

§ 108: Старі й нові запозичення (154).

Наголос 157—172

§ 109: Вступні уваги (157). § 110: Наголос в іменниках (158). § 111: Наголос у прикметниках (166). § 112: Наголос у дієсловах (166). § 113: Наголос у прислівниках (170).

Ортоепія і правопис 172—186

§ 114: Вступні уваги (172). § 115: н д т л перед і (173). § 116: Ненаголошене е й и та о, у (175). § 117: і—и (177). § 118: Приголосні в прийменниках та приростках (177).

§ 119: Звукозміни в групах приголосних (179). § 120: Подробиці вимови (179). § 121: Як писати складні слова (розділка) (180). § 122: Як писати частки (аби, будь, небудь, же, би...) (180). § 123: Як переносити слова (181). § 124: Коли писати великі літери (181). Правопис чужих слів. § 125: ла — ля, лу — лю і т. ін. (183). § 126: г — т (183). § 127: ф — т (184). § 128: Коли писати одну, а коли дві приголосні (184). § 129: Коли писати в, коли у, й (184). § 130: и — і — ї (184). § 131: е — є (185). § 132: ю чи і (185). § 133: ай (яй) чи ей (185). § 134: тр, др, тер, дер (185). § 135: апостроф і ь у чужих словах (185). § 136: Відмінні й невідмінні іменники (186). § 137: Як писати чужі слов'янські власні назви (186).

СИНТАКСА.

Просте речення 187—319

Члени речення і пари. § 138: Ознаки речення (187). § 139: Синтаксичні пари (188). § 140: Способи парування слів (189). § 141: Помічні слова у реченні (190). § 142: Подвійна залежність слів (191). § 143: Місце членів речення (193). § 144: Стилистичний поділ синтаксичних пар (199). Головна пара. § 145: Безпідметове речення (202). § 146: Безпідметове речення на **-но, -то** (203). § 147: Безпідметові речення прислівникові й дієйменникові (207). § 148: Безпідметові речення на **-ло** тощо (209). § 149: Безпідметові речення на **-ся** (211). § 150: Безпідметові речення при **не** (212). § 151: Речення з відносною підметовістю (213). § 152: Уваги до безпідметових речень (213). § 153: Складний підмет (214). § 154: Складний присудок (221). § 155: Присудкові додатки в непрям. відм. (224). § 156: Присудкові додатки прислівникові (231). § 157: Присудкові додатки дієслівні (232). § 158: Назовні речення безприсудкові (233). Другорядні пари. § 159: Додаток прикметниковий (235). § 160: Додаток іменниковий (238). § 161: Родовий відмінок при іменах (238). § 162: Родовий при дієсловах (241). § 163: Давальний відмінок (246). § 164: Знахідний відмінок (249). § 165: Орудний відмінок (253). § 166: Орудний знаряддя (253). § 167: Орудний при дієприкметниках (254). § 168: Орудний місця і часу тощо (261). § 169: Місцевий відмінок і прийменники (263). Прості прийменники. § 170: Значіння їх і вживання (264). 1. без, 2. біля, 3. від, 4. для, 5. до, 6. з, 7. за, 8. к, 9. крізь, 10. крім, 11. між, 12. на, 13. над, 14. об, 15. перед, 16. під, 17. після, 18. по, 19. при, 20. про, 21. проти, 22. проти, 23. серед, 24. у, 25. через. Складні прийменники. § 171: Значіння їх і вживання (280). 1. задля, 2. запро, 3. заради, 4. зачерез, 5. з-за, 6. з-між, 7. з-на, 8. з-над, 9. з-перед, 10. з-під, 11. з-по, 12. з-поміж, 13. з-поперед, 14. з-посеред, 15. з-попід, 16. з-проміж, 17. насеред, 18. осередь, 19. побіля, 20. повз, 21. поміж, 22. понад, 23. поперед, 24. попід, 25. попри, 26. попроти, 27. посеред, 28. почерез, 29. проз, 30. проміж, 31. супроти. Вивідні прийменники. § 172: Значіння їх і вживання (282). 1. близько, 2. верх, 3. довищола, 4. довируги, 5. замість, 6. зверх, 7. нінець, 8. коло, 9. край, 10. круг, 11. навпани, 12. навпроти, 13. назад, 14. наперед, 15. нарізно, 16. недалеко, 17. опріч, 18. перше, 19. побіч..., 20. потім, 21. просто, 22. уздовж, 23. уперед.

Додаток прислівниковий. § 173: Значіння його і вживання (284).

Дальший розвиток простого речення. § 174: Прикметники-іменники (289). § 175: Прикладка (292). § 176: Відокремлені члени (296). § 177: Дієприслівники (302). § 178: Вставні слова (307). § 179: Окличні слова (309). § 180: Дієйменники (310). § 181: Однорядні члени речення (312).

Складне речення 319—329

§ 182: Способи сполучування речень (319). § 183: Рівнорядно-сполуч. речення (322). § 184: Неповні (підрядні) речення (324). § 185: Підрядні речення без сполучників (327). § 186: Пряма й непряма мова (328).

Сполучники 329—352

§ 187: Значіння їх і вживання (329): 1. а, 2. аби, 3. або, 4. адже, 5. аж, 6. але, 7. аніж, 8. ба, 9. би, 10. бо, 11. буцім, 12. же, 13. зани, 14. зате, 15. і, 16. ноби, 17. ноли, 18. мов..., 19. наколи, 20. не, 21. ні, 22. ніж, 23. нім, 24. себто, 25. та, 26. тани, 27. танож, 28. теж, 29. то, 30. тобто, 31. тож, 32. тощо, 33. хоч, 34. чи, 35. чим, 36. що, 37. щоб, 38. щодо, 39. ян, 40. янби, 41. янже, 42. якщо § 188: Сполучні слова (351).

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ.

§ 189: Вступні уваги (352). § 190: Крапка (355). § 191: Знак оклику (355). § 192: Знак питання (356). § 193: Кома в реченні (356). § 194: Кома поміж реченнями (357). § 195: Середник (358). § 196: Двокрапка (358). § 197: Риска (358). § 198: Дужки (360). § 199: Крапки (360). § 200: Лапки (361).

ПОПРАВКИ.

Стор.:	Рядок:	Надруковано:	Треба:
10	4 зг.	після р	після
27	25 „	лле	лле
49	20-21 „	Гамалій	Гамалія
57	4 зн.	апостофа	апострофа
78	4 зг.	залежність	належність
89	9 зн.	понести.	понести •
116	1 „	слов,	слово
135	10 „	рибальчин	рибалчин
137	9 зг.	перехідних	неперехідних
144	9 зн.	зішліти	зітліти
158	14 зг.	наростка	приростка
192	15 „	даннім	данім
211	19 зн.	дієслово	дієслово
231	17 зг.	закрете	закрите
232	18 „	словосполученнах	словосполученнях
„	5 зн.	врегулювати	врегулювати
240	20 „	їхній, (їхні звачаї)	їхній (їхні звичаї)
248	3 зг.	глатаїв	глитайв
276	2 зн.	тількі	тільки
309	18 зг.	скова	слова
310	8 „	Касандро	Кассандро

314

